

Duhovnost u savjetovanju, psihoterapiji i superviziji

Dujić, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:199:228622>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET
STUDIJSKI CENTAR SOCIJALNOG RADA

Ana Dujić

**DUHOVNOST U SAVJETOVANJU, PSIHOTERAPIJI I
SUPERVIZIJI**

DIPLOMSKI RAD

Mentorica: prof.dr.sc. Zdravka Leutar

Zagreb, 2024.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Duhovnost	2
2.1. <i>Duhovnost i religioznost</i>	3
2.2. <i>Tradicionalno poimanje duhovnosti i religioznosti</i>	5
2.3. <i>Moderno poimanje duhovnosti i religioznosti</i>	5
3. Savjetovanje	6
3.1. <i>Savjetovanje kao odnos</i>	7
3.2. <i>Savjetovanje kao skup intervencija</i>	8
3.3. <i>Savjetovanje kao psihološki proces</i>	8
3.4. <i>Integracija duhovnosti u savjetovanje</i>	9
3.5. <i>Razlika između savjetovanja i psihoterapije</i>	10
4. Psihoterapija	11
4.1. <i>Duhovnost i religioznost u psihoterapiji</i>	13
5. Logoterapija	15
5.1. <i>Viktor E. Frankl</i>	15
5.2. <i>Što je to logoterapija?</i>	16
5.3. <i>Logoterapija i religija</i>	17
5.4. <i>Logoterapija u usporedbi s drugim pristupima</i>	18
6. Hagioterapija	19
6.1. <i>Razvoj hagioterapije</i>	19
6.2. <i>Primjena hagioterapije</i>	20
7. Supervizija	21
7.1. <i>Razvoj supervizije</i>	22
7.2. <i>Integracija duhovnosti u superviziju</i>	23
8. Istraživanja o duhovnosti u psihoterapijskom i savjetodavnom radu s korisnicima	25
8.1. <i>Različiti pristupi integracije duhovnosti</i>	25
9. Integracija duhovnosti/ religioznosti u zaštitu mentalnog zdravlja	27
10. Zaključak	28
11. Literatura	30

Duhovnost u savjetovanju, psihoterapiji i superviziji

Sažetak:

Svako ljudsko biće je cjelina koja se sastoji od fizičke, emocionalne, društvene i duhovne komponente. U današnje doba konzumerizma i materijalizma gdje se sve što suvremeni čovjek želi može dobiti brzo i jednostavno, čini se da nikada nije bilo više bolesti, tjeskobe i nezadovoljstva. Duhovnost je komponenta koja se danas često zanemaruje, a ključna je kako bi čovjek shvatio da nije ograničen samo vidljivim i materijalnim stvarima. Socijalni rad je struka čija je glavna svrha pomoći korisnicima u rješavanju problema i pronalasku rješenja za svoj život. U radu socijalnih radnika na raznim područjima kao što su savjetovanje, psihoterapija i savjetovanje često nedostaje upravo integracija duhovnosti kako bi njihov pristup prema korisnicima bio holistički. Stoga će se u ovome radu pružiti bolji uvid u same koncepte savjetovanja, psihoterapije i supervizije te razmotriti na koji su način duhovnost i religioznost integrirani u njih. Predstaviti će se i logoterapija i hagioterapija kao primjeri psihoterapijskih pravaca u čijem je temelju duhovnost čovjeka. Budući da većina socijalnih radnika smatra kako je potrebno više edukacije o duhovnosti i religioznosti te da se zanimanje za tu temu u društvu sve više povećava, realno je očekivati pomak prema većem uvažavanju ove teme te porastu istraživanja, društvenog i profesionalnog angažmana.

Ključne riječi: duhovnost, religioznost, savjetovanje, psihoterapija, supervizija, socijalni rad

Spirituality in counselling, psychotherapy and supervision

Abstract:

Every human being is a whole that consists of physical, emotional, social and spiritual component. In times of consumerism and materialism modern man can get everything he want quickly and simply, yet it seems that there has never been more mental sickness, anxiety and dissatisfaction in the society. Spirituality, an aspect often ignored but is the key for man to realize that he is not limited only to the visible and material things. Social work is a profession which main purpose is to help clients solve their problems by finding solutions in their life. In the various fields of social work such as counseling, psychotherapy and supervision, in order for the approach to client to be holistic, the integration of spirituality is often a component that has to be included. In this paper, we will get an insight into concepts of counselling, psychotherapy and supervision and consider in which way integration of spirituality and religion make difference to them. Logotherapy and hagiotherapy will also be presented as examples of psychotherapy courses with spirituality in their roots. Since the majority of social workers want to learn about and use more spirituality and religiosity in their work and that the interest for this topic is increasing in the society, it is realistic to expect a shift towards greater appreciation of this topic and its increase in research, social and professional engagement.

Key words: spirituality, religiosity, counselling, psychotherapy, supervision, social work

Izjava o izvornosti

Ja, Ana Dujić pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključivi autor/ica diplomskog rada te da u radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova te da se prilikom izrade rada nisam koristio/-la drugim izvorima do onih navedenih u radu.

Ime i prezime: Ana Dujić

Datum: 13.09.2024.

1. Uvod

Svaki čovjek može se promatrati kao jedinstvena i integralna cjelina koja se sastoji od četiri temeljne dimenzije: tjelesne, emocionalne, društvene i duhovne (Nikić, 2008.). Duhovnost je komponenta koja se u današnje vrijeme kod mnogih zanemaruje, a upravo je ključna kako bi čovjek razumio kako ima slobodnu volju i odgovornost za svoja djela, ali i kako nije ograničen materijalnim i prolaznim stvarima, već otvoren za duhovno i vječno (Nikić, 2008.). Prije nego što se uopće počne razmatrati integracija duhovnog u psihoterapiji, savjetodavnom radu i superviziji važno je naglasiti kako duhovnost nije komponenta čovjeka koja je u sukobu s fizičkim ili materijalnim nego aspekt koji vodi ka postignuću najviše kvalitete cjelovitog čovjeka kroz koji je moguće ostvarenje osobnosti (Ivančić, 2010; prema Leutar i sur., 2013.). Socijalni rad definiran je kao „zanimanje koje promiče socijalnu promjenu, rješavanje problema u međuljudskim odnosima i osnaživanje i oslobađanje ljudi da postignu svoju dobrobit“ (International Federation of Social Workers i International Association of Social Workers, 2004; prema Leutar i Leutar, 2010:84). Iz same definicije prepoznaju se mogućnosti za primjenu duhovnosti u socijalnom radu koja upravo može pomoći u ostvarivanju glavnih ciljeva ove definicije; prihvaćanju i rješavanju životnih problema, osnaživanju unutarnjeg života osobe kao i ostvarivanju kvalitetnih međuljudskih odnosa (Turudija, 2015.). Činjenica je da duhovnost postoji bez obzira na to koristi li se u samom terapijskom procesu te da pojedincu može pružiti dublje razumijevanje problema (Okan i Eksi, 2017.) Koncepti psihoterapije i savjetodavnog rada o kojima će biti riječ u ovome radu razlikuju se s obzirom na različite psihološke modele i pravce. Psihoterapija posjeduje različite tehnike i ciljeve, a u nekim modelima ograničava se na promatranje ponašanja i učenja dok u drugim elaborira strukture ličnosti i mentalne procese (Buchanan i Haslam, 2019.). S druge strane supervizija kao oblik savjetodavne podrške profesionalcima među kojima su i socijalni radnici jedan je od načina poboljšavanja profesionalnih kompetencija, kvalitete usluga koje pružaju korisnicima, ali i zaštite mentalnog zdravlja (Kusturin, 2007.). Cilj ovoga rada je upravo pojasniti i istaknuti pozitivne utjecaje koje duhovnost može imati na mentalno zdravlje u psihoterapiji, savjetodavnom radu i superviziji, a nikako ne donositi zaključke poput onih da su religiozni ljudi psihički zdraviji od nereligioznih (Levin, 2010.) što bi bilo pogrešno pojednostavljeno. Stoga će se prvo pojasniti razlika između duhovnosti i religioznosti koje se često jednako definiraju unatoč razlikama među njima i predstaviti tradicionalni i moderni vid poimanja ta dva koncepta. Zatim će se pružiti dublji uvid u koncepte savjetovanja, psihoterapije i supervizije koji su neodvojivi od struke socijalnog rada. Nadalje, analizirat će se na koji način je duhovnost

integrirana u svaki od navedenih koncepata te pružiti pregled pojedinih psihoterapijskih pravaca u kojima je vidljiva integracija duhovnosti. Pružit će se uvid i u problematiku i raspravu o integraciji duhovnosti te naposljetku dati praktične implikacije za daljnji rad i napredak na ovom području.

2. Duhovnost

Polje duhovnosti izazovno je i kompleksno za sve koji se bave njime budući da postoje razlike u definicijama duhovnosti, ali i u razmišljanjima onih koji ih oblikuju. Stoga je teško pronaći jednoznačnu formalnu definiciju (Leutar i Leutar, 2017.). Jedna od definicija koja pobliže objašnjava duhovnost ujedno predstavlja i srž logoterapije- velikog psihoterapijskog pravca 20. stoljeća. Duhovnost označava „ljudsku potragu za apsolutnim smislom te pritom ističe da taj smisao treba biti specifičan i imati svrhu za svakog pojedinca na osobnoj razini“ (Frankl, 2010; prema Štambuk, 2017.). Ovakva teorijska definicija upravo proizlazi iz pitanja koje čovjek postavlja cijeli život: Zašto smo tu? Koje je značenje života? (Batthyany i Russo- Netzer, 2014; prema Okan i Eksi, 2017.). Frankl duhovnost opisuje kao osnovnu komponentu ljudske prirode koja sačinjava čovjeka (Morgan, 2013; prema Okan i Eksi, 2017.). Vidljivo je da ova definicija proizlazi iz određenih vrijednosti i usmjerenja, ali je i primjenjiva na svaku populaciju. S druge strane koncept duhovnosti i dalje ima puno subjektivnih tumačenja i teško ga je operacionalizirati pa se zato često zanemaruje (Leutar i sur., 2013.). U brojnim kvalitativnim istraživanjima i analizama ističe se „povezanost“ kao jedan od osnovnih elemenata duhovnosti iz čega se može formirati operativna definicija koja duhovnost definira kao „težnju i iskustvo pojedinca za povezanosti sa sobom, drugima i prirodom te sa transcendentnim“ (De Jager Meezenbroek i sur., 2010.). Taj osjećaj povezanosti može se ostvariti intrapersonalno; kroz povezanost sa samim sobom, interpersonalno; u odnosu s drugima i prirodom i transpersonalno; u odnosu s onim što ne vidimo; Bogom ili drugom nadnaravnom silom (Reed, 1992; prema De Jager Meezenbroek i sur., 2010.). Ovakva operativna definicija pojašnjava i raščlanjuje duhovnost dok je teorijska definicija općenitija. Teorijska definicija naglašava kako je poedinčevu potragu za smislom specifična i osobna te se slaže s operativnom koja jasno ističe kako ta potraga može biti unutar sebe, s drugima ili s nadnaravnim. Iako je prednost široke definicije u tome što se može koristiti za formulaciju različitih aspekata duhovnosti (De Jager Meezenbroek i sur., 2010.), nedostatak je u tome što to pridonosi teškoći opisivanja i mjerenja duhovnosti, odnosno tome da je nedovoljno prepoznata i korištena u društvu te da ne postoji konkretna zakonodavna ili profesionalna

definicija. Multidimensionalnost i višeznačnost pojma duhovnosti otežava i klasifikaciju ili jasnu podjelu koncepta duhovnosti. Tipologija duhovnosti koja će ovdje biti predstavljena opisana je iz perspektive koja promatra stupanj značenja koje pojedinac daje duhovnosti u svome životu na temelju istraživanja koje su proveli Umland-Sikkema i sur. (2018.). Duhovnost je podijeljena u 4 kategorije: sveprisutna, prateća, zatvorena i odsutna. Kod sveprisutne duhovnosti sudionici su opisivali kako je smisao njihovog života ostati povezani s transcendentnim ili naučiti lekcije iz životnih događaja koje će ih dovesti do ostvarenja njihovog punog potencijala i utjecati na prisutnost nadnaravnog u njihovim životima. Oni smatraju da su vođeni od strane Transcedentnog, ali da i oni imaju utjecaj na prisutnost Transcedentnog u svojim životima. U takvoj duhovnosti ispitanici vjeruju da ih nadnaravno usmjerava, a pod nadnaravnim smatraju Boga, višu silu ili posebne odnose s ljudima (Umland- Sikkema i sur., 2018.). U pratećoj duhovnosti ispitanici su se opisivali kao optimistične i energične osobe, a tek kada bi bili upitani što smatraju izvorom toga, naveli bi duhovna uvjerenja. Oni vjeruju da nadnaravno može utjecati na njih, ali ne spominju svoj utjecaj na nadnaravno za razliku od prve kategorije (Umland- Sikkema i sur., 2018.). Ispitanici treće kategorije, odnosno zatvorene duhovnosti navodili su kako sebe smatraju odgovornima za kontrolu vlastitoga života. Značenje koje pridaju duhovnosti povezuju sa vlastitim životnim stavovima. Transcedentna iskustva prepoznaju jedino u iskustvima sa samima sobom i s drugim ljudima, a kao duhovnu aktivnost često spominju jogu ili meditaciju (Umland-Sikkema i sur., 2018.). Naposljetku, u kategoriji odsutne duhovnosti ispitanici su opisivali sebe kao pozitivne i prizemljene ljude kojima je prioritet uživati u životu, živjeti zdravo i provoditi vrijeme s onima koje vole (Umland-Sikkema i sur., 2018.). Ovakva klasifikacija duhovnosti sadržajno je obuhvatila razne mogućnosti duhovnosti u današnjem pluralističkom vremenu i konkretno ih opisala što nije jednostavno.

2.1. Duhovnost i religioznost

Važno je ukazati na razliku između duhovnosti i religije. Duhovnost se razlikuje od religije upravo zato što se odnosi na područje ljudske egzistencije koje se može pronaći u različitim formama koje pružaju osjećaj povezanosti i integriteta (Leutar i Leutar, 2017.). Jedan dio istraživača smatra da duhovnost ne mora nužno uključivati religioznost dok drugi smatraju da su duhovnost i religioznost međusobno neodvojiva područja (Leutar, 2023.). Iako ne postoji jednoznačna i općeprihvaćena definicija duhovnosti, postojanje ljudskog duha činjenica je oko koje postoji slaganje kod većine (Leutar, 2023.). Ona se može objasniti i kao potraga svakog pojedinca za razumijevanjem odgovora na krajnja pitanja o životu i smislu kao i o odnosu

između svetog i transcendentnog (MacKinlay, 2006; prema Leutar, 2023.) ili na ono što osobi u vlastitom životu daje osjećaj integriteta, povezanosti i nade (Leutar i Leutar, 2010; prema Leutar, 2023.). Stoga se duhovnost može pronaći i unutar psihoterapije i savjetodavnog rada te koristiti kao alat u radu s korisnicima. Religioznost se ipak ne može u potpunosti odvojiti od duhovnosti pa bi se moglo reći da religioznost proizlazi iz duhovnosti te da je ona ujedno i sastavni dio duhovnosti (MacKinlay, 2006; prema Leutar, 2023.). S druge strane, suvremeno shvaćanje religioznosti najbolje je promotriti kroz opis koji daje Durkheim, a to je kao sustav vjerovanja i običaja koji su vezani uz određenu moralnu zajednicu, odnosno Crkvu i smatraju se svetima. To uključuje ceremonije, simbole i religijske prakse koji su sastavni dio u okupljanju ljudi te stvaranju osjećaja kohezije i pripadnosti (Leutar i Leutar, 2010.). Ovdje je još jednom vidljivo razmišljanje kako je religioznost zapravo dio duhovnosti jer i oni koji se ne smatraju pripadnicima određene religije imaju duhovne potrebe koje su svojstvo svakog ljudskog bića (Leutar i Leutar, 2017.) kao što su primjerice potreba za svrhom i nadom ili bezuvjetnom ljubavi i smislom (Koenig, 1994; prema Štambuk, 2017.). Sociološka perspektiva nudi dva pristupa koja pobliže objašnjavaju pojam religije. Prvi je supstantivni koji se poklapa s Durkheimovom definicijom gdje se navodi da osoba vjeruje u neko nadnaravno biće, odnosno u osjećaj moći i snage koji pronalazi u povezanosti s nadnaravnim. I opet takva definicija uključuje religijsku praksu, simbole, institucije i jezike (Zrinščak, 2008.). Prema Zrinščak (2008) ovaj supstantivni pristup predstavlja religiju upravo kao ono što jest, a tako i je najčešće shvaćena od strane društva koje ju promatra kao organizirani sistem vjerovanja, rituala i simbola koji pomažu pojedincu da se približi svetom i transcendentnom, ali i u shvaćanju i stvaranju njegovih odnosa i odgovornosti u okolini i zajednici (Koenig, McCulloch and Larson, 2001; prema Benson i sur., 2003.) Drugi pristup prema Zrinščak (2008) u svome središtu ima pitanje koju funkciju religija obavlja, odnosno što ona čini za pojedinca ili skupinu i nosi naziv funkcionalistički pristup. Pritom je naglasak na posljedicama koje ona ima za čovjeka, a ne na religijskim praksama pri čemu se misli na davanje smisla životu ili opravdavanju prirodnih i društvenih događaja (Zrinščak, 2008.). Iako su religija i duhovnost multidimenzionalni pojmovi, one dokazano imaju pozitivne učinke na psihološko zdravlje čovjeka (Chen i Koenig, 2006; prema Okan i Eksi, 2017.). Mnogi ih prepoznaju kao snažan resurs za suočavanje u kriznim razdobljima života, ali i kao blagodat u nošenju sa stresom, osiguravanjem društvene podrške i ukupnom kvalitetom života (Leutar i Leutar, 2017.). Prema svemu navedenom vidljivo je da definiranje duhovnosti i religioznosti te razlike između njih predstavljaju neprestani izazov za sve koji se bave tim područjem. Stoga je potrebno naglasiti razliku između

tradicionalnog i modernog poimanja ovih dvaju pojmova kako bi lakše razumjeli njihovu ulogu u kontekstu današnjeg vremena.

2.2. Tradicionalno poimanje duhovnosti i religioznosti

Prema tradicionalno povijesnoj definiciji duhovnost se promatra kao karakteristika osobe koja je duboko religiozna i razlikuje se od osobe koja je površno religiozna. Iz takve perspektive duhovnost je za duboko religioznu osobu životni put koji upravlja njenim pogledom na odnose s drugima, ponašanje, odluke i cijeli svijet (Koenig, King i Carson, 2012; prema Štambuk, 2017.). Religioznost najčešće i asocira na organizirane sustave vjere poput islama ili kršćanstva koji ujedno traže i predanost (Moberg, 2005.). Tradicionalno poimanje ne odvaja religioznost i duhovnost jedno od drugoga, odnosno duhovnost se ne odvaja od strukturirane vjerske zajednice (Koenig, King, Carson, 2012; prema Štambuk, 2017.). Primjerice, u zapadnom svijetu je duhovnost usko povezana s religioznošću zbog kršćanske tradicije pa se tako i promatra (Leutar i sur., 2013.). U takvim religijskim tradicijama smatra se da Bog, Buda, Duh Sveti ili neka druga nadnaravna sila upravlja svijetom, a pojedinac se posvećuje kroz odnos s njom (Mahoney i sur., 2003.). Majka Terezija, Mahatma Gandhi ili Martin Luther King samo su neki od primjera ovakvog poimanja duhovnosti i religioznosti jer njihova imena odmah povezujemo s religijom kojoj su pripadali i koja je obilježila njihov život i rad (Koenig, King, Carson, 2012; prema Štambuk, 2017.). Gandhi kao duhovni vođa unutar hinduizma, Majka Terezija i Martin Luther King kao predstavnici kršćanske tradicije i vrijednosti. Zaključno se može utvrditi kako se ovo tradicionalno poimanje religioznosti i duhovnosti slaže sa razmišljanjem onih istraživača koji tvrde da osoba ne može biti duhovna ako nije religiozna, odnosno ako ne pripada nekoj religijskoj zajednici (Koenig, King, Carson, 2012: prema Štambuk, 2017.).

2.3. Moderno poimanje duhovnosti i religioznosti

Moderno poimanje duhovnosti i religioznosti proširuje značaj same duhovnosti izvan značenja religije (Koenig, King, Carson, 2012; prema Štambuk, 2017.). Budući da se vjerska praksa i obredi sve češće povezuju s pojmom religije, u istraživanjima se češće pronalaze pitanja koja ispituju duhovnost bez religioznosti kao što je primjerice: „Osjećam se duhovnim, ali nisam religiozan“ (Nye, 2009.). Dok je kod religije riječ o znanju, učenju, ali i o metodici spiritualnosti u duhovnosti je fokus na praksi, iskustvenom pristupu i apsolutnoj stvarnosti (Leutar i Leutar,

2010.). Drugim riječima, ovakav vid religije i duhovnosti opisuje duhovnost kao osoban sustav vrijednosti i vjerovanja koje oblikuju ponašanje pojedinca iako ono nije u primarnom fokusu (Moberg, 2005.). To je ujedno i prihvatljivije suvremenoj perspektivi religije i duhovnosti koja donosi kategoriju „duhovnog, ali nereligioznog pojedinca“ (Koenig, King, Carson, 2012; prema Štambuk, 2017.), ali i bliže već spomenutom funkcionalističkom pristupu koji uključuje skup vjerovanja koja nisu povezana s religijskim doktrinama (Lima i sur., 2020.). Za primjer se može uzeti Portugal koji je kroz povijest poznat kao katolička zemlja, a u današnje doba je sve više onih koji odvajaju svoju duhovnost od katoličanstva i opisuju je jednostavno kao odnos s nadnaravnim (Lima i sur., 2020.). Duhovnost se poima kao egzistencijalna stvarnost koja uključuje osobno otkrivanje značenja svrhe života (Dučkić, 2012.) i smatra se modernom riječi koja u današnje doba više budi asocijacije na ezoteriju, istočnjačke religije i New Age pokrete (Leutar i Leutar, 2010.). Sve prisutniji su koncepti pod nazivom *religion a la carte* ili *bricolage* koji označavaju da suvremeni čovjek uzima s „religijskog menija“ ono što želi ili što mu se sviđa i tako stvara vlastitu duhovnost (Kregar i sur., 2016.). Danas se to najčešće prepoznaje u povezanosti s prirodom, djelima umjetnosti, književnosti i glazbe (Walsh i Pryce, 2003; prema Dučkić, 2012.). Zaključuje se kako se za razliku od tradicionalnog poimanja duhovnosti i religioznosti gdje su duhovne osobe ujedno i religiozne, u ovom pristupu duhovne osobe smatraju tragačima za srećom i blagostanjem, odnosno jednostavnije rečeno sekularnim osobama (Hill i Pargament, 2003; prema Štambuk, 2017.).

3. Savjetovanje

U socijalnom radu savjetovanje se ističe kao metoda stručne podrške kako u razvoju tako i u brojnim situacijskim izazovima sa kojima se suočavaju pojedinac i obitelj. Ono se temelji na principima koji se godinama razvijaju i unaprjeđuju, a u praksi uključuje razne stručnjake čime se pridonosi interdisciplinarnosti kao i stavljanju u fokus one perspektivu koju klijent donosi (Berc i Milić Babić, 2016.). Savjetovanje se može definirati kao posebna metoda pružanja pomoći trenutno neuspješnim osobama u njihovom razvojnom procesu koji uključuje rast, sazrijevanje i prilagođavanje životnim uvjetima kako bi se osposobile za samostalno rješavanje trenutnih i budućih problema (Janković, 2004; prema Berc i Milić Babić, 2016.). Proces savjetovanja važan je upravo zato što se kroz njega pojedinca potiče na razmišljanje o sebi i svom životu te ga se pokušava, kroz donošenje i prihvaćanje određenih odluka, pripremiti za velike i male životne promjene i okolnosti (Berc i Milić Babić, 2016.). Kao glavni cilj ističe se poticanje procesa prihvaćanja realnosti kod pojedinca kao i stvaranje uvjeta za pozitivne

promjene u njegovom životu. Rezultat uspješnog procesa savjetovanja je pojedinačno razumijevanje značenja i snage vlastitih emocija, postupaka i odnosa s drugima i okolinom što ga ujedno dovodi i do shvaćanja uzroka vlastitih problema. Na konstruktivan način se omogućuje da se osoba nauči usmjeriti na rješenja problema, a ne samo na emocionalne reakcije na problem kao prije (Kristančić, 1984; prema Berc i Milić Babić, 2016.). Savjetovatelj se definira kao stručna osoba koja na temelju svoje izobrazbe i profesionalnog usavršavanja provodi proces savjetovanja kao i različite tehnike u radu s klijentima kako bi se zajedničkom suradnjom moglo doći do željenih promjena i ciljeva (Hackney i Cormier, 2012; prema Berc i Milić Babić, 2016.). Nelson-Jones (2007.) navodi kako se za savjetovatelje često koristi izraz pomagači što nije adekvatno iz tri razloga. Prije svega pomagač može biti bilo koja osoba koja pruža određenu uslugu, bilo da se to odnosi na električara, prodavača ili vodoinstalatera. Takve pomagače nećemo zvati savjetovateljima. Drugo je ovisan položaj primatelja pomoći na koji se aludira kada se savjetovatelja zove pomagačem. U takvom odnosu pomagač nešto čini za tu osobu umjesto da zajedno čine. Naposljetku, pomagač umanjuje važnost glavne svrhe savjetovanja, a to je samopomoć. Cilj je ljudima pomoći da sami sebi postanu najboljim pomagačima. Koje su osobine dobrog savjetovatelja pitanje je na koje svaka osoba ima drugačiji odgovor, ali one se ipak mogu sažeti u sljedeće: osviještenost i razumijevanje sebe, osjetljivost na rasne, etničke i kulturalne čimbenike kako kod sebe tako i kod drugih, dobro psihičko zdravlje, otvorenost, objektivnost, nepristranost, kompetentnost i pouzdanost te interpersonalna privlačnost (Berc i Milić Babić, 2016.). Zasigurno je da savjetovanje kao jedno od polja socijalnog rada u svojoj širini oblikuje raznolikostima i daje prilike za profiliranje stručnjaka u različitim područjima (Berc i Milić Babić, 2016.). Prije nego se počne razmatrati zašto bi se u savjetovanju uopće trebalo pričati o duhovnosti, važno je prepoznati različite dimenzije koje koncept savjetovanja donosi, a koje je predstavio Nelson Jones (2007.).

3.1. Savjetovanje kao odnos

Već je prethodno opisano kako je glavni cilj savjetovanja napredovanje prema onome što je kod klijenta prethodilo tome da potraži pomoć (Berc i Milić Babić, 2016.). Svaki savjetovatelj složit će se da je za učinkovit rad s klijentom nužan dobar savjetodavni odnos. Neki misle kako je kvalitetan savjetodavni odnos dovoljan da bi se postigla tražena i učinkovita promjena kod klijenata (Rogers, 1957; prema Nelson Jones, 2007.). Pri tome je važno istaknuti najvažnije osobine dobrog savjetodavnog odnosa pri čemu u fokus zapravo dolaze osobine savjetovatelja, a to su: empatija i razumijevanje, kongruentost, uvažavanje klijentovih potreba i mogućnosti te

autentičnost. Kao najvažnije vještine ističu se aktivno slušanje i potkrepljujuće slušanje (Nelson-Jones, 2007.). Iako suvremena tehnologija omogućava neke nove oblike savjetovanja, odnosno savjetovanje na daljinu, svi savjetovatelji nalaze se pred izazovom kako u današnje doba razvijati ovu profesiju, a da se pri tom očuvaju klijenti, odnosno pojedinci i obitelji te visoki etički i moralni standardi (Berc i Milić, Babić, 2016.).

3.2. Savjetovanje kao skup intervencija

Za razliku od prethodno spomenutog savjetovanja kao odnosa, ovdje treba naglasiti kako većina savjetovatelja ne misli da je samo odnos između savjetovatelja i klijenta dovoljan za postizanje promjena. Oni smatraju kako je uz odnos potreban i repertoar intervencija koje se još nazivaju i savjetodavnim metodama ili pomažućim strategijama (Nelson-Jones, 2007.). Stoga onaj savjetovatelj koji ima izobrazbu iz širokog skupa intervencija mora donijeti odluku koju će koristiti, ali i s kojim klijentima te u kojem trenutku; s kakvim rizikom i kakvim očekivanjima za postizanje uspjeha. Primjerice psihoanalitički savjetovatelji će koristiti psihoanalitičke intervencije, geštalt savjetovatelji geštaltističke, a neki će koristiti i kombinaciju više njih (Nelson-Jones, 2007.). Savjetovatelji moraju biti jasni oko onih usluga koje mogu pružiti klijentu (Yarhouse & VanOrman, 1999; prema Miller, 2002.). Važno je da savjetovatelj ne pokušava provoditi stvari i metode za koje nije kompetentan jer s time ne nanosi štetu samo klijentu, već i narušava svoj stručni integritet (Chappelle, 2000; prema Miller, 2002.). To je osobito važno kada su u pitanju religijska i vjerska uvjerenja o kojima će biti riječ u nastavku.

3.3. Savjetovanje kao psihološki proces

Bez obzira na to određuje li se savjetovanje kao skup intervencija ili odnos, ono je psihološki proces. Duboka povezanost psihologije i savjetovanja vezana je uz nekoliko razloga. Prije svega, svi ciljevi savjetovanja sadrže u sebi psihološku komponentu jer su usmjereni na mijenjanje čovjekovih misli, osjećaja i postupaka kako bi osoba mogla imati kvalitetniji i ispunjeniji život (Nelson-Jones, 2007.). Nadalje, savjetovanje nije statičan proces nego u sebi uključuje kretnju između i unutar psihe savjetovatelja i klijenta. Nakon svakog susreta tijekom procesa savjetovanja, ali i po završetku cijelog procesa puno se toga nastavlja odvijati u klijentovoj psihi. Kao treće, ciljevi savjetovanja i intervencije koje se koriste zapravo su proizašle iz brojnih psiholoških teorija (Nelson-Jones, 1995; prema Nelson-Jones, 2007.). Brojni savjetovatelji bili su psiholozi, a većina poznatih teoretičara psihijatri. Naposljetku, istraživanja koja se provode u psihologiji sastavni su dio u formiranju teorija savjetovanja kao

i u procjeni savjetodavnog procesa i ishoda (Nelson-Jones, 2007.). U radu s različitim klijentima savjetovatelji mogu imati različite ciljeve. Primjerice, pomažu im prebroditi emocionalne rane iz prošlosti, rješavanje trenutnih problema, pomoć u prilagodbi na promjene, donošenje odluka i rješavanje kriza ili učenje određenih životnih vještina (Nelson-Jones, 2007.).

3.4. Integracija duhovnosti u savjetovanje

Nakon pobližeg upoznavanja koncepta savjetovanja može se postaviti pitanje: “Zašto je važno ili uopće potrebno uključivati duhovnu ili religijsku dimenziju u savjetovanje?” (Miller, 2002.). Budući da se posljednjih desetljeća povećao interes za pitanja religiozne i duhovne tematike kako u Americi tako i u Europi očekuje se da savjetovatelji budu pripremljeni na one klijente koji dolaze na savjetovanje zbog duhovnih i religioznih problema koji utječu na njihovo psihičko zdravlje zbog kojega traže pomoć (Miller, 2002.). Psihička dobrobit i pozitivno duševno zdravlje klijenta glavno je usmjerenje procesa savjetovanja (Jahoda, 1958; prema Nelson-Jones, 2007.). Ako savjetovanje znači pomoći klijentu u liječenju njegovih životnih poteškoća, onda se time smatra da svi mogući načini rješavanja problema moraju biti uvaženi pa time i religijska u duhovna pomoć (Miller, 2002.). Legitimno je i postaviti pitanje zašto je duhovnost uopće odvojena od procesa savjetovanja ili zašto se sa velikom oprežnošću govori o njezinoj integraciji. Povijesno gledano, polje psihologije se odvojilo od duhovne dimenzije kako bi se ustanovilo kao zasebna grana, odvojena od filozofije (Miller, 2002.). Nastavno na to, savjetodavni programi u Americi preuzeli su sekularan pristup načinu rješavanja problema kod korisnika. Sa pojavom programa liječenja, osobito na području ovisnosti ponovno se javlja svijest o potrebi integracije duhovnosti u savjetovanje, ali unatoč tome brojni programi edukacije savjetovatelja još uvijek ne sadrže duhovnost i religioznost. U jednoj anketi koja je ispitala 341 program edukacije savjetovatelja (Kelly, 1995; prema Miller, 2002.) utvrđeno je kako samo 25% od svih programa ima duhovnu/religioznu dimenziju kao dio edukacije. Slično se potvrđuje u novijem kvantitativnom istraživanju koje su proveli Saunders i sur. (2014.) na studentima kliničke i savjetodavne psihologije. Većina studenata prepoznaje važnost izobrazbe na području duhovnosti i religioznosti te navode kako formuliraju ideje o tome kako razgovarati s korisnicima o duhovnim problemima bez obzira na to što im nedostaje adekvatna izobrazba. Slično je i u Hrvatskoj u istraživanju koje je provedeno na socijalnim radnicima koji su istaknuli kako o duhovnoj dimenziji u socijalnom radu nisu podučavani niti su uočili da to postoji u okviru socijalnog rada (Leutar, Leutar i Turčinović, 2013.). Jedan od potencijalnih razloga zašto

savjetovatelji oklijevaju s integracijom duhovnosti u savjetodavni rad zasigurno je i mogućnost pojave kontratransfera, odnosno nesvjesnih osjećaja koje savjetovatelj može razviti prema klijentovoj situaciji, a da toga nije niti svjestan. Kod savjetovatelja se može razviti interreligiozni ili intrareligiozni kontratransfer (Abernathy i Lancia, 1998; prema Miller, 2002.). Kod interreligioznog kontratransfera savjetovatelj ima osjećaj da je njegova religiozna pozadina drugačija od klijentove. Primjerice, savjetovatelj može misliti da klijent ima puno više znanja i razumijevanja o svojoj religiji te da mu zato ne može pomoći ili zbog svojeg drugačijeg pogleda na vjeru nesvjesno pokušavati „obratiti“ klijenta na svoje shvaćanje određenih vjerskih koncepata. Kod intrareligioznog kontratransfera savjetovatelj ima osjećaj da posjeduje isto znanje i religijsku pozadinu kao i korisnik pa se zato može dogoditi da stavi prevelik naglasak na duhovnost i religioznost. Zapravo obje reakcije pokazuju ekstremnu reakciju savjetovatelja bez obzira na klijentova duhovna uvjerenja. Zato mnogi klijenti koji su vrlo religiozni mogu biti zabrinuti oko toga kako će savjetovatelj reagirati na njihova vjerska uvjerenja; hoće li biti ignorirani ili možda gledani u negativnom svjetlu (Yarhouse & VanOrman, 1999; prema Miller, 2002.). Zato se od savjetovatelja traži veliko poštovanje i osjetljivost kada je duhovnost u pitanju. Potrebno je koristiti terminologiju i jezik koji nije uvrjedljiv za klijenta i pratiti njegove verbalne i neverbalne znakove kako bi se otvorila mogućnost za konstruktivan dijalog i kako bi klijent osjetio da savjetovatelj ne nameće vlastita mišljenja i religijska uvjerenja (Haug, 1998; prema Miller, 2002.). Kada savjetovatelj želi integrirati duhovnost i religioznost u svoj rad mora dobro promotriti kontekst svoga rada i utjecaj koji će takav rad imati na njega, klijente, savjetodavni rad i radno mjesto na kojem radi. Pažljiva integracija duhovnosti u savjetodavni rad može minimalizirati negativne učinke i optimizirati učinkovitost savjetovanja (Richards i Bergin, 1997; prema Miller, 2002.).

3.5. Razlika između savjetovanja i psihoterapije

Razliku između savjetovanja i psihoterapije nije nikada jednostavno pronaći. Oba koncepta sastoje se od različitih znanja i aktivnosti (Nelson-Jones, 2007.). Neki od pokušaja razlikovanja su sljedeći; psihoterapija usmjerena je na određene vrste promjena ličnosti dok je savjetovanje usmjereno na to da se ljudima pomognu koristiti postojeće mogućnosti kako bi se snašli u životu (Tyler, 1961; prema Nelson-Jones, 2007.); dvije vrste aktivnosti koje su kvalitativno jednake, a razlikuju se u kvantitativnom dijelu jer terapeuti za razliku od savjetovatelja više slušaju, a manje podučavaju, objašnjavaju i savjetuju (Corsini, 1995; prema Nelson-Jones, 2007.); psihoterapija je više medicinski pojam i bavi se težim poremećajima. I savjetovanje i

psihoterapija koriste iste teorijske modele te ističu važnost uvažavanja klijenta kao osobe, suosjećajnog slušanja i podržavanja njegovog kapaciteta za samopomoći i preuzimanju odgovornosti (Britanska psihološka udruga, Odsjek za kliničku psihologiju, 1979; prema Nelson-Jones, 2007.). Za mnoge psihologe pojmovi savjetovanja i psihoterapije su sinonimi te ne nalaze među njima bitnu razliku (Nelson-Jones, 2007.).

4. Psihoterapija

Zakon o djelatnosti psihoterapije (2022.) definira psihoterapiju kao „nezavisnu interdisciplinarnu znanost koja obuhvaća psihoterapijske pravce utemeljene na znanstvenim principima i metodama“. Opisana je kao samostalna djelatnost koja se bavi: „1. uspostavljanjem odnosa jedne ili više osoba i jednog ili više psihoterapeuta kroz psihoterapijski proces s ciljem poticanja osobnog razvoja, uklanjanja, modificiranja ili ublažavanja intenziteta postojećih psihosocijalnih, psihosomatskih i ponašajnih smetnji ili patnji te razvoja funkcionalnijih i primjerenijih obrazaca doživljavanja i ponašanja, odnosa s okolinom i sustava vrijednosti.

2. uspostavljanjem odnosa jedne ili više osoba i jednog ili više savjetodavnog terapeuta kroz savjetodavni proces s ciljem pomaganja u prepoznavanju aktualnih poteškoća radi pronalaženja najboljeg rješenja kroz poboljšanje vještina komunikacije, jačanje samopoštovanja, promicanje promjene ponašanja i optimalno psihofizičko zdravlje“ (čl. 2 st. 2)

Ovakva zakonodavna definicija pokriva cjelokupnu populaciju i svojim opsegom obuhvaća većinu psihoterapijskih pravaca. U njenom temelju je uspostava odnosa sa psihoterapeutom s ciljem rješavanja određenih problema. Zakonodavna definicija pokriva i definira psihoterapiju šire kako bi se ukazalo na mogućnost primjene više teorijskih pravaca i usmjerenja.

Rječnikom koji je malo manje formalan od zakonodavne definicije psihoterapija se može definirati kao učinkovita psihološka intervencija za mnoštvo psiholoških, bihevioralnih i somatskih problema te drugih simptoma ili poremećaja. Iz tog razloga smatra se vodećim pristupom u liječenju mentalnog i somatskog zdravlja (Prince i sur., 2007; Goldfried, 2013; prema Locher i sur., 2019.). Glavni mehanizmi psihoterapijskih rezultata još uvijek su u raspravi unatoč brojnim empirijskim nalazima (Wampold i Imel, 2015; prema Locher i sur., 2019.). Pojam mentalnog zdravlja u današnje vrijeme stalno se spominje i smatra vrhuncem čovjekove dobrobiti. Mentalno zdravlje veže se u brojna područja života svakog pojedinca i uvelike utječe na cjelokupnu kvalitetu života (Turudija, 2015.) jer u sebi uključuje određene

osjećaje i uvjerenja kao što su: osjećaj osobne vrijednosti, djelotvornosti, samopoštovanja, svijest o svojim pravima, razumijevanje i prihvaćanje psiholoških problema i poteškoća kao i dobar osjećaj o samome sebi i drugima (Ajduković, 2012; prema Turudija, 2015.). Pri definiranju mentalnog zdravlja najbolje je uvažiti biopsihosocijalni pristup koji razmatra sve faktore koji utječu na cjelokupnu kvalitetu mentalnog zdravlja. To obuhvaća fizičko zdravlje, genetske predispozicije, stil života, stavove i uvjerenja, osobni rast i razvoj, okolinske faktore poput odgoja, kulture i društvenih uvjerenja (Turudija, 2015.). U psihologiji se razlikuje nekoliko vodećih psihoterapijskih smjerova koji na različite načine objašnjavaju uzroke mentalnih poremećaja. Najpoznatiji su psihoanaliza, bihevizizam, humanizam i klinička filozofija. Kod psihoanalize glavni je cilj otkrivanje podsvjesnih sadržaja i procesa jer se smatra da su oni osnova i uzrok psihičkih poremećaja. Neke od glavnih metoda koje se koriste su slobodne asocijacije, interpretacije snova, fantazije i crteži, a glavni predstavnik je Sigmund Freud (Turudija, 2015.). Drugi je psihoterapijski pravac bihevizistički. Budući da bihevizizam dolazi od engleske riječi *behaviorism*, od *behaviour*: ponašanje (Hrvatska enciklopedija, 2024.) jasno je da polazi od razmišljanja kako je svako poremećeno ponašanje naučeno te da se može mijenjati pomoću različitih metoda i tehnika učenja (Turudija, 2015.). Humanizam je smjer u psihologiji koji je nastao kao odgovor na bihevizizam i psihoanalizu kojima se na neki način protivi (Puljić, 1981.). Nastao je 60-ih godina 20. stoljeća, a njegov osnivač je Abraham Maslow. U humanizmu se čovjek promatra kao slobodno, kreativno i dinamično biće koje je odgovorno za vlastitu sudbinu, osobni rast i razvoj kao i svoje samoostvarenje (Turudija, 2015.). Kao osnovne ljudske potrebe promatraju se upravo potrebe višeg reda, a to su rast i razvoj, samoakualizacija i ostvarenje vlastitih ljudskih potencijala do kojih se dolazi kroz čovjekovu slobodu i odgovornost za vlastitu dobrobit. Stoga ne čudi da je ovaj pravac u proturječju sa psihoanalizom koja duševne poremećaje tumači kroz lošu nagonsku prirodu ili s bihevizizmom koji u fokus stavlja podražaje iz okoline (Turudija, 2015.). Naposljetku, klinička filozofija u središte stavlja osobnu vrijednost koju ne promatra kao psihološku kategoriju već kao nešto što je neotuđiv dio svake osobe i na koju okolinski faktori nemaju utjecaj. Svakako su pozitivni okolinski faktori dobri kako bi lakše percipirali osobnu vrijednost, ali nisu njen temelj (Turudija, 2015.). Klinička filozofija smatra kako ne postoji zauvijek uništen život kako se danas često smatra za neke ljude zbog posljedica njihovih djela, već da čovjek uvijek ima snage i sposobnosti ponovno preuzeti odgovornost za sebe, svoja djela te rast i razvoj (Szenmartoni, 1982; prema Turudija, 2015.). Kakav je stav ovih pravaca kada se dođe do pitanja duhovnosti i religije? Na koji način su i jesu li uopće duhovnost i religija integrirani u psihoterapiju?

4.1. *Duhovnost i religioznost u psihoterapiji*

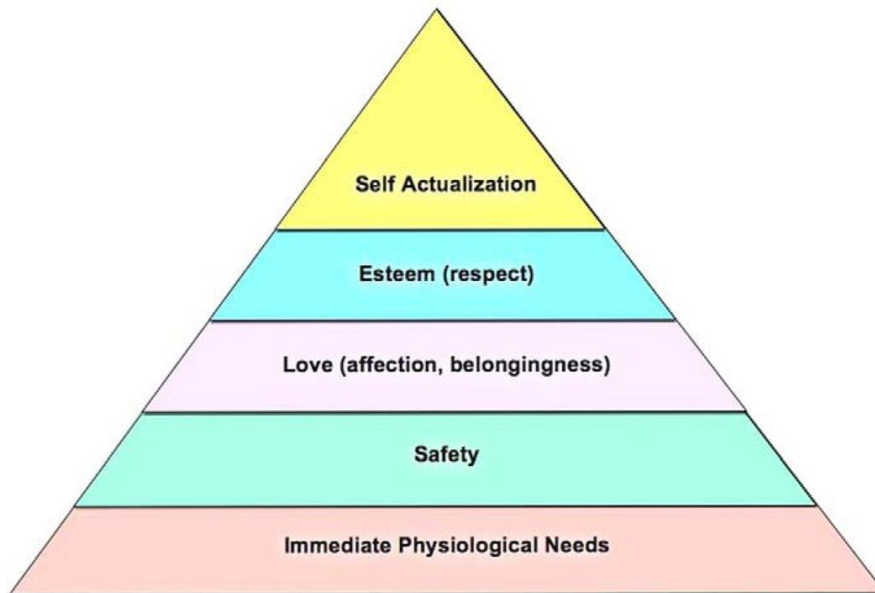
Prema Nikić (2003.) glavni je cilj psihoterapije liječenje čovjekove psihe, a kao sekundarni učinak proizlazi poboljšanje njegove vjere dok je primarni cilj religije spasenje duše, a sekundarni učinak je poboljšanje čovjekovog duševnog zdravlja. Religioznost svakako nije izoliran sustav čovjeka, već je isprepletena sa svim sferama čovjekova života. Primjerice, Jung je isticao da bi psihologija kao „znanost o duši“ trebala empirijski istraživati i promatrati religijske fenomene, ali da ih pritom ne smije psihološki niti metafizički procjenjivati, a Allport pomiče granicu navodeći da ih psihologija ne može niti dokazivati niti pobijati (Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.). Kako bismo mogli pričati o integraciji duhovnosti u psihoterapiji prvo je važno razmotriti kako se na nju gleda u kontekstu do sada spomenutih ili drugih psihoterapijskih pravaca.

Primjerice, u psihoanalizi Sigmund Freud smatrao je religiju kolektivnom neurozom, odnosno fiksacijom koja se javlja kod čovjeka još od ranijih faza razvoja (Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.). U svojoj knjizi „Mojsije i Monoteizam“ navodi kako smatra da je vjerovanje u jednog Boga deluzija (Sims, 2009.). Slično kao što je Marx religiju smatrao opijumom za narod, tako ju Freud percipira kao iluziju čiji je cilj ispunjavanje čovjekovih djetinjih/infantilnih želja koje su rezultat slabosti i potrebe za zaštitom. Prema njegovom mišljenju čovjeku je potrebno pomoći da što prije izađe iz religiozne faze te razvije realan odnos prema stvarnosti pomoću znanosti i razuma (Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.).

S druge strane, Carl Gustav Jung koji je također psihoanalitičar gleda u potpunosti pozitivno na religioznost u povezanosti s mentalnim zdravljem. On ju gleda kao veliku vrijednost i preduvjet duševnog zdravlja (Turudija, 2015.). Svako religiozno iskustvo promatra kao izvor života, smisla i ljepote te smatra da vjera donosi blagoslov, ali ne dolazi po razumijevanju nego po vjeri (Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.). Prema Jungu se u ljudskoj duši pronalazi „Slika Boga“ te se on manifestira u unutrašnjosti čovjeka kroz religiozna iskustva poput „mističnog sjedinjenja“ u kojem su duša i Bog stopljeni (Mandić, 2023.). Ta „iskonska slika“ ne ovisi o vanjskim iskustvima, već je urođeni dio čovjeka i univerzalna za cijeli ljudski rod jer predstavlja dio kolektivnog nesvjesnog u memoriji čovječanstva. Religioznost je za Junga predznak zdrave ličnosti što je pridonijelo vraćanju pozitivnog predznaka kada se govori o religiji u psihologiji (Szentmartoni, 1981; prema Turudija, 2015.). Budući da je duša čovjeka po svojoj prirodi religiozna, religioznim se može postati ili preko neposrednog iskustva ili putem susreta s nekim organiziranim sustavom vjerovanja s time da tada postoji rizik da ta religioznost ne bude

iznutra, već samo izvanjska i tradicionalna. Jung u središte stavlja osobu Isusa Krista kao arhetip istinskog čovjeka i mjesto odnosa sa živim Bogom (Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.).

Maslowljeva piramida ljudskih potreba zasigurno je jedan od najpoznatijih pojmova u psihologiji ličnosti.

Slika 1- Maslowljeva klasična hijerarhija potreba (Kenrick i sur., 2010.)

On je promatrao ljudske motive kao da su utemeljeni na urođenim i univerzalnim predispozicijama. Na dnu piramide su osnovne fiziološke potrebe, zatim potreba za sigurnosti pa za ljubavi i pripadanjem, poštovanjem i naposljetku samoaktualizacija (Kenrick i sur., 2010.). Ova Maslowljeva teorija doprinijela je i psihologiji religioznosti jer je prema njoj zrela osoba ona koja sebe samoostvaruje počevši od nižih potreba (fiziološke, sigurnost) prema višima. Što se ide više dolazi se do prirodnih ljudskih vrednota „postojanja“ kao što su istina, dobrota, ljepota, pravda i savršenost, a osoba izborom tih vrijednosti zapravo pokazuje svoj duhovni rast jer su upravo to slične vrijednosti i kreposti kakve nalazimo u religijskim sustavima (Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.).

Gordon W. Allport najpoznatiji je po stvaranju Petofaktorskog modela ličnosti koji hijerarhijski organizira karakteristike osoba u pet osnovnih dimenzija: ekstroverzija, ugodnost, savjesnost, neuroticizam i otvorenost ka iskustvu (McCrae i sur., 1992.). Allport ide još dalje kada je u pitanju religioznost i naziva ju snagom mentalnog zdravlja. Promatra ju kao čimbenik jačanja

čovjekove osobnosti u gradnji zdravog odnosa prema egzistencijalnim problemima, ali i jačanju protiv negativnih pojava kao što su anksioznost i razočaranja. Smatra da je religioznost važna sfera ljudskog postojanja jer nudi odgovore na patnju i smrt, ali i dalje životni smisao (Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.). Uveo je i pojmove ekstrinzične i intrinzične religioznosti pri čemu ekstrinzični religiozna osoba promatra religiju poprilično površno, odnosno kao sredstvo za postizanje i očuvanje vlastitih ciljeva i interesa i ne ide u dubinu i autentičnost same religije. S druge strane, intrinzično religiozna osoba čuva vrednote religije i aktivno ju živi. Takva osoba opisuje se kao ponizna, stavlja svoje interese u drugi plan i tolerantna je prema drugim religijama. Naravno, obje kategorije su plastični primjeri i nitko nije u potpunosti na jednoj ili drugoj strani, ali u pravilu je bliži jednoj ili drugoj (Allport; 1954; Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.).

Nastavno na Allporta i Rollo R. May psiholog egzistencijalist povezuje religioznost sa zdravim osobama navodeći kako ona za čovjeka može biti ili izvor snage ili utočište za slabost. Navodi kako je u radu s ateistima uočavao neurotske ispade i tendencije što objašnjava time da svakome od njih nedostaje osjećaj konačnog cilja i pravca koji religiozne osobe imaju (May, 1957; Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.).

U svrhu ovoga rada detaljnije ćemo razmotriti logoterapiju i hagioterapiju kao dva psihoterapijska pravca koja u svojoj ideji i radu daju posebnu ulogu religiji i duhovnosti.

5. Logoterapija

Viktor E. Frankl mišljenja je kako čovjekovo postojanje uvijek nadmašuje samo sebe i uvijek upućuje na nešto smisljeno na što se čovjek može osloniti. Čovjek ima sposobnost otkriti smisao jer je razumno, slobodno i odgovorno biće. Njegova savjest glas je transcendencije koja mu pomaže otkriti ono što je „jedino potrebno“ (Nikić, 2003.).

5.1. Viktor E. Frankl

Viktor Emil Frankl rođen je 1905. godine u Beču kao drugo od troje djece koje su imali njegovi roditelji Gabriele i Elza Frankl. Još u gimnazijskim danima pokazivao je interes za filozofiju i psihologiju (Puljić, 2005.) te se ubrzo educirao za psihologa, filozofa i psihijatra (Nikić, 2003.). Potaknut strahotama koje je doživio i preživio u koncentracijskim logorima osnovao je logoterapiju kao novi psihoterapijski pravac 20. stoljeća. Shvatio je da je preživio zahvaljujući svojoj jakoj vjeri i pronalasku smisla u „besmislenom“ logoraškom životu (Nikić, 2003.). Iako

je u holokaustu izgubio sve članove svoje obitelji (otac, majka, žena), iskustvo patnje koje je tamo doživio dovelo ga je do spoznaje da je smisao života jači od svega pa tako i od smrti (Puljić, 2005.). Zaključio je kako u logoru nisu preživljavali oni koji su bili fizički najjači nego oni koji su bili duhovno jaki, odnosno koji su znali dati smisao svojoj patnji (Nikić, 2003.). Kada čovjek otkrije da posjeduje duševnu slobodu koju mu nitko ne može oduzeti tada je sposoban preživjeti i najmračnije trenutke, odnosno kada osoba ima jedan „zašto“ u životu onda onaj „kako“ ne stvara nikakav problem. Čvrsto je uvjeren kako se u svim okolnostima može pronaći smisao pa tako i u patnji i smrti zato što trpjeti znači živjeti, a pronaći smisao tog trpljenja znači preživjeti (Puljić, 2005.). Iako je Frankl u početku više proučavao psihoanalitički pristup kasnije je od njega preuzeo samo ono što je dobro i proširio vidike u psihoterapiji (Nikić, 2003.). Frankl ima dubok i ozbiljan utjecaj upravo zato jer se njegove riječi temelje na iskustvu. Nije se pokunjuo nad svojom patnjom i traumama već je sve to pretočio u teoriju koju je opisao u stotinjak članaka i 17 knjiga (Puljić, 2005.). Budući da je stekao raznoliku naobrazbu iz raznih područja, u logoterapiji prisutan je interdisciplinarni pristup (Nikić, 2003.).

5.2. Što je to logoterapija?

U središtu logoterapije je „smisao ljudskog postojanja“, odnosno pomoć pojedincima u pronalasku smisla vlastite egzistencije. Prije svega je osmišljena kao terapijska metoda koja pomaže onim osobama koje osjećaju manjak smisla u svome životu. Iako je više tehnika nego teorija, može se reći da se teoretski zasniva na tri pojma: slobodna volja, volja za smislom i smisao života (Puljić, 2005.). Temeljna uloga savjesti sastoji se zapravo u vođenju čovjeka prema ozbiljnoj odluci da traži smisao (Nikić, 2003.). Frankl nastoji obuhvatiti sve čovjekove dimenzije i ističe kako upravo to čovjeka čini neponovljivim i usmjerenim na druge te se tako od slobode volje preko volje za smislom dolazi do smisla života (Puljić, 2005.). Životinje se vode prema instinktima koji im omogućuju preživljavanje, no za ljudsku vrstu bi vođenje samo prema instinktima moglo biti kobno (Nikić, 2003.). Ono što razlikuje čovjeka od bilo koje životinjske vrste je upravo dar slobode. Čovjek je slobodno biće, ali sloboda je samo pola istine o njemu jer je druga polovica odgovornost. Sloboda ne znači samo sloboda od bioloških, psiholoških i drugih uvjeta kako se danas u svijetu često percipira, nego se ona zapravo promatra kao sloboda za nešto, a ne sloboda od nečega (Puljić, 2005.). Unatoč činjenici da je čovjekova sloboda često uvjetovana okruženjem, primjerice kao što je kod Frankla bila odlaskom u logor, čovjek se može oduprijeti toj okolini i opet zauzeti stav. Drugim riječima, sloboda znači imati stav i mišljenje unatoč svim ograničenjima i uvjetovanostima u koje smo

stavljani (Puljić, 2005.). Frankl je uvjeren kako se čovjekova odgovornost nikada ne može reducirati na njegovu instinktivnost kao što je to tvrdio, primjerice Freud (Nikić, 2003.). Budući da riječ logoterapija potječe od grčkog *logos* što znači smisao, glavno usmjerenje logoterapije je smisao čovjekove egzistencije koja je istovremeno i primarna motivacijska snaga. U središtu su svrha i ciljevi koje treba postići u budućnosti te oni zadaci i poslovi koje treba obaviti (Puljić, 2005.). Frankl navodi kako je jedan od kriterija zdrave osobnosti zapravo nadilaženje samoga sebe posvećujući se određenom cilju ili osobi jer upravo u tom procesu postajemo gospodari svoje sudbine. Nitko nam ne može pronaći smisao života za nas i umjesto nas. Ni roditelji ni prijatelji ni naša domovina. Naša je osobna odgovornost pronaći vlastiti put smisla i ustrajati na njemu (Puljić, 2005.). Prema Franklu kada dođe do pomanjkanja životnog smisla (Puljić, 2005.) rađaju se neuroze, odnosno bolesti duše (Nikić, 2003.). Neurotik je ona osoba koja pati od manjka smislenosti i jasnog cilja u životu jer nije pronašao neki čvrsti temelj koji bi ga vodio konačnom cilju (Nikić, 2003.). To se najviše može vidjeti na studentskoj populaciji među kojom je Frankl primijetio uporno traženje razonode i užitaka što rađa dosadu i apatiju koje je teško ispuniti. Budući da se u današnje vrijeme sve više povećava čovjekovo oslanjanje na instinkte i gubitak tradicije koja propisuje neke jasne norme ponašanja, pojedinci, osobito mladi sve više počinju živjeti na dva načina: ili slijepo prilagođavajući se drugima-konformizam ili slijepo slušajući druge-totalitarizam (Puljić, 2005.).

5.3. *Logoterapija i religija*

Budući da je postojanje smisla za Frankla nešto transcendentno jasno je da se do toga može doći samo vjerom (Turudija, 2015.). Religiozni čovjek se, prema Franklovu mišljenju, uvodi u jednu višu dimenziju od one koja pripada psihoterapiji te do nje ne dolazi razumom i spoznajom, već vjerom. Religija se gleda kao psihoterapijski učinkovitom jer pruža osobi unutarnju sigurnost i temelj. Psihoterapija se može baviti vjerom ako u svom kontekstu razumije da je vjera nešto šire od samog koncepta vjerovanja u Boga. Ona je zapravo vjera u smisao. Zanimljivo je kako je i veliki Albert Einstein već primijetio kako je potraga za pronalaskom smisla života zapravo religioznost (Nikić, 2003.). Kada se počne tražiti smisao života, pojedinac zapravo počinje shvaćati kako postoji „smisao svega svemira“, odnosno Nad-smisao koji je iznad svakog ljudskog smisla, a religioznost nije ništa drugo nego povjerenje u taj Nad-smisao (Frankl, 1981; Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.). Dakle, smisao se može promatrati kao zid na koji se pojedinac mora osloniti, a budući da je ljudsko postojanje transcendentno zapravo se projicira prema značenju koje je uvijek izvan njega samog (Nikić, 2003.). Tražiti smisao

izvan sebe zapravo znači zaboraviti na sebe, izdići se iznad sebe. Frankl to uspoređuje s ljudskim okom koje ne može vidjeti sebe osim u ogledalu (Puljić, 2005.) Čovjek koji vjeruje u nešto više izvan sebe zapravo uspijeva i najtežu životnu situaciju staviti u kontekst Božje volje te tako sačuvati vlastiti mir i zdravlje kako fizičko tako i duševno (Nikić, 2003.). U protivnom, kada čovjek traži samo sebe i samoostvarenje kao glavni smisao života te sve podčinjava prema tome cilju, gubi zadovoljstvo i sreću koju toliko želi (Puljić, 2005.). Zato se i sve češće pojavljuju suvremeni problemi čovjeka kao što su psihoze, kolektivne neuroze i egzistencijski vakuum (Frankl, 1981; Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.). Zaključno, prema Franklu je vodilja čovjekove egzistencije pronalazak životnog smisla kao nadnaravna kategorija (Turudija, 2015.) koja se može ostvariti na tri načina: kroz stvaranje nekog djela, doživljaj neke vrijednosti i trpljenje (Puljić, 2005.).

5.4. Logoterapija u usporedbi s drugim pristupima

Prema Franklu u čovjeku osim nagonskog podsvjesnog (Id) koje opisuje psihoterapija, postoji i duhovno podsvjesno u kojem se nalazi podsvjesna religioznost koja kod mnogih ljudi često ostaje neotkrivena. Primjerice, Jung je smatrao kako se podsvjesna religioznost nalazi u nagonskom dijelu čovjeka dok Frankl ističe kako je ona dio čovjekovog Ja (Ego). U Jungovu učenju čini se da religioznost nije vezana za slobodu osobe u kojoj ona može donijeti odluku da bude religiozna, već se svrstava u instinktivne porive u rangu s agresivnim i seksualnim (Nikić, 2003.). Frankl ne prihvaća da se religioznost može razviti zato što je čovjek natjeran na nju svojim nagonima, već je ona u uvijek plod odluke koja se donosi u slobodi (Nikić, 2003.). Nadalje, poznata imena humanističke psihologije poput Maslowa i Rogersa najveći smisao života vide upravo u samoostvarenju za koje Frankl smatra da je siguran put prema bolestima današnjice (Szentmartoni, 1977; prema Turudija, 2015.). U usporedbi s Freudovom psihoanalizom i razmišljanjem kako je religija iluzija bez budućnosti, Frankl upravo ističe religiju kao trajnost jedne stvarnosti. Dok Freud smatra da religija potječe od konfliktnog odnosa s ocem, odnosno Edipova kompleksa i promatra ju kao općeljudsku neurozu, Frankl je svjestan da zakržljala vjera i nezdrava religioznost zapravo dovode do agresivnih neuroza. Frankl uočava kako se vjera pretvara u praznovjerje na svim onim područjima gdje se religiozni osjećaj stavlja u okvire pukog razuma i automatskog tehničkog razmišljanja (Nikić, 2003.). Freud tvrdi da je Bog samo ljudska izmišljotina, odnosno projekcija našeg zemaljskog oca, očevidnik. Frankl zadire dublje ističući kako je upravo otac slika Boga. Iz psihološke perspektive odnos djeteta i oca prethodi odnosu čovjeka i Boga, ali ako se gleda ontološki fizički otac zapravo je

slika i kopija Onoga koji me stvorio, odnosno nadnaravnog Stvoritelja prirode (Nikić, 2003.). Kod već spomenutog Gordona Allporta koji je osmislio Petofaktorski model ličnosti vide se velike sličnosti u razmišljanju s Franklom, odnosno divljenje prema iskustvu koje je Frankl proživio. Allport se osobito zauzeo za Frankla u Americi gdje je potaknuo prevođenje njegovih knjiga na engleski jezik (Puljić, 2005.). Zaključno, logoterapiji i učenju Viktora Frankla dao se veliki prostor u ovome radu upravo zato kako bi se predstavio jedan od uspješnijih primjera psihoterapijskih pravaca koji je u sebi na autentičan način integrirao duhovnost i postavio okvir rada s kojim se i danas postižu veliki plodovi u radu s klijentima i korisnicima.

6. Hagioterapija

Unatoč činjenici da živimo u tehnološki najrazvijenijem dobu u kojem vlada konzumerizam i materijalizam, čini se da psihičkih i fizičkih bolesti nikada nije bilo više. Najveće bolesti današnjice zapravo potječu prije svega iz duhovne sfere i donose specifičnu vrstu patnje koja je često teža nego fizička, a to je duhovna patnja (Crnek, 2019.). Kako bi se čovjeku moglo pomoći u liječenju duhovnih bolesti potrebno je prije svega istražiti njegovu duhovnu dimenziju. Hagioterapija je znanstveno-terapijska disciplina u čijem je fokusu čovjekova duhovna dimenzija kojom se otkriva u potpunosti novi pristup razumijevanja čovjeka. Kada se čovjekova duhovna duša razboli, hagioterapija ima za cilj ponuditi smjernice za vraćanje duhovnog zdravlja (Crnek, 2019.).

6.1. Razvoj hagioterapije

Hagioterapiju utemeljio je Tomislav Ivančić, hrvatski svećenik i profesor na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Tijekom svoga života razvio je interes za istraživanje egzistencijalno-duhovne dimenzije kod čovjeka. Budući da je svojim istraživanjima pomogao ljudima koje se bore sa brojnim krizama i lošim osjećajima, zaključio je kako je potrebno razviti medicinu koja će liječiti čovjekove duhovne probleme- duhovnu medicinu (Ivančić, 2019.). Glavno znanstveno i terapijsko polazište hagioterapije je duhovna dimenzija čovjeka koja zajedno sa psihičkom i fizičkom čini čovjeka cjelovitim. Zdravlje te duhovne dimenzije ogleda se u čovjekovoj okrenutosti prema Bogu i postojanju (Matijašević i Maglica, 2021.). Cilj hagioterapije je zahvatiti čovjeka u cijelosti njegova bića te ga mijenjati i vratiti u svijet obnovljenog i spremnog za nove izazove i životni razvoj (Crnek, 2019.). Kada osoba ima

problem na duhovnoj dimenziji zapravo dolazi do manjka njezine cjelovitosti. Ovdje se vidi sličnost sa Franklom koji je također prepoznao kako niz psihičkih bolesti zapravo proizlazi iz duhovne sfere koju je potrebno liječiti (Matijašević i Maglica, 2021.). Motiviran navedenim spoznajama i zaključcima Tomislav Ivančić osniva prvi Centar za duhovnu pomoć 1990. godine u Zagrebu. U Centrima se prvo započelo s obukom djelatnika koji će tamo raditi, a kasnije s primjenom rada. S primjenom rada dolazi do potrebe za znanstvenim i istraživačkim aktivnostima na istom području (Ivančić, 2019). Budući da je duh onaj koji čini čovjeka specifičnom vrstom tako su i duhovne bolesti specifično ljudske bolesti (Crnek, 2019.). Iako se u početku hagioterapija zasnivala na molitvama za unutarnje iscjeljenje kasnije se razvio određeni mehanizam koji se zasniva na konceptu ozdravljenja duha te se zato ona danas smatra općom terapijskom djelatnosti čitavog čovječanstva (Ivančić, 2019).

6.2. Primjena hagioterapije

Hagioterapija potječe od grčkih riječi: *hagios*, odnosno svet i *therapeuo* što znači liječiti. Može je se smjestiti između psihijatrije, psihologije, religije te psihoterapije i pastoralnog djelovanja (Ivančić, 2019.). U hagioterapiji svaki čovjek ima neizmjernu vrijednost i svakome se pristupa bez razlike. Nije važno koje je čovjek religije pa čak ni ako je ateist ili agnostik. Cilj je jednak za svakoga; dovesti osobu do puta obraćenja kako bi počela vjerovati u dobre, istinite i lijepe stvari te se okrenula vjeri, zdravlju, i traženju smisla te se oslobodila besmisla, patnje i boli (Crnek, 2019.). U radu s korisnicima praštanje i kajanje navode se kao najbitniji elementi promjene koji pacijenta vode ka putu oslobađanja i promjeni (Matijašević i Maglica, 2021.). Praštanjem se čovjek oslobađa težine i zla koje je u njega ušlo kada ga je netko drugi povrijedio, a kajanjem se oslobađa od zla koje je učinio sebi i drugome (Crnek, 2019.). Kajanje usmjereno na prošle događaje koji nisu bili dobri pridonosi pozitivnim promjenama kod pojedinaca (Zeelenberg i Pieters, 1999; prema Matijašević i Maglica, 2021.). Ideja je da hagioasistenti, odnosno osobe osposobljavane za primjenu hagioterapije, pomognu osobama koje su potražile pomoć da naprave zaokret prema dobru u svome životu čineći dobra i ispravna djela. Koliko je osoba to uspjela ostvariti vidljivo je i u samorefleksiji koja ima važnu ulogu u tretmanu. To je meditativni dio programa kada sudionici posvješćuju ono što je izrečeno u meditaciji kroz otvorena pitanja koja propituju smisao čovjeka te daju mogućnost svakoj osobi da sama sebi dade odgovor (Matijašević i Maglica, 2021.). Hagioterapija može se provoditi na dvije razine: individualnoj i društvenoj. Individualna hagioterapija naziva se i mikroterapija jer se provodi s pojedincima u Centrima za duhovnu pomoć. Hagioterapija na društvenoj razini naziva se i

makroterapija. Nju je moguće provoditi preko skupova, seminara, tribina pa čak i medija (Ivančić, 2019.). Zajednica Molitva i Riječ koju je također osnovao profesor Ivančić, zaslužna je za registraciju hagioterapije kao i za edukaciju i nadziranje rada hagioasistenata. Samo osobe koje su članovi zajednice Molitva i Riječ i koje su završile edukaciju za hagioterapiju smiju raditi s korisnicima (Ivančić, 2019.). Hagioterapija navedena je kao primjer terapijskog rada s korisnicima u ovome radu upravo zato jer je izvorno hrvatski model istraživanja i liječenja duhovnih problema. U svome radu integrira duhovnost i ističe važnost razumijevanja duhovne dimenzije kako bi se ljudima pomoglo u dijagnosticiranju i liječenju duhovnih trauma, rana i bolesti. Profesor Ivančić u svojim istraživanjima i radovima prepoznao je i zaključio kako je upravo duhovno terapijsko djelovanje u svijetu ključno i odlučujuće (Ivančić, 2007.).

7. Supervizija

U posljednjem dijelu rada u fokusu će biti supervizija kao jedan od najsnažnijih alata za pomoć socijalnim radnicima, psihoterapeutima, psiholozima i drugim pomažućim strukama u smanjivanju profesionalnog stresa i osamljenosti te poticajno okruženje za učenje novih pristupa i metoda rada (Ajduković i sur., 1999.). Brojni su rizici prisutni u radu stručnjaka s korisnicima: kompleksni problemi i nedovoljna educiranost za specifičnu problematiku korisnika, neadekvatni uvjeti rada i nedostaci resursa, ali i vlastiti životni problemi stručnjaka koji su često slični onima koje donose korisnici. Pri tom su prisutna ogromna očekivanja okoline koja se nikada ne mogu u potpunosti zadovoljiti što dovodi do razvoja profesionalnog stresa kod stručnjaka (Kusturin, 2007.). Iako u manjoj ili većoj mjeri postoji svijest da je profesionalcima potrebna pomoć i podrška, oblici pomoći poput psihoterapija, stručnih edukacija, stručnog nadzora nisu dovoljno rasprostranjeni, a ni poznate profesionalcima. Jedna takva vrsta profesionalne podrške o kojoj većina praktičara nije dovoljno informirana je supervizija (Kusturin, 2007.). Funkcija supervizije je prvenstveno u tome da omogući pomagačima da razmotre svoj rad s korisnicima. Dakle, prepoznavanje korisnikovih potreba, usmjerenost prema njima te praćenje učinkovitosti poduzetih intervencija (B AC, 1996; prema Ajduković i sur., 1999.). Nikako se ne smije izostaviti druga funkcija supervizije, a to je da pomogne samom pomagaču. Korisniku se nekada najviše može pomoći tako da se prvo pomogne pomagaču tako da je važna svrha supervizije upravo potpora pomagačima u profesionalnom razvoju (Feltman i Dryden, 1994; prema Ajduković i sur., 1999.).

7.1. *Razvoj supervizije*

Razvoj supervizije započeo je u SAD-u krajem 19. stoljeća i to upravo na području socijalnog rada. Povezuje se s radom Mary Richmond koja je ujedno i prva upotrijebila riječ supervizija koja se tada najviše koristila za objašnjavanje nadzora i organizacije provođenja socijalnog rada (Ajduković i Cajvert, 2001.). Već 1911. se u Americi organizirala prva edukacija iz supervizije, a njenom razvoju je svakako pridonijela knjiga Virginije Robinson iz 1936. s naslovom Supervizija u socijalnom radu na pojedinačnom slučaju. U Europi se pojam supervizije pojavljuje nakon Drugog svjetskog rata u okviru Marshallovog plana pomoći (van Kessel, 1997; prema Ajduković i Cajvert, 2001.). Do današnjeg doba supervizija se razvila u profesionalnu intervenciju koja je nužna u profesionalnom razvoju svih onih koji rade s ljudima u psihosocijalnom, savjetodavnom i terapijskom radu. Veliki utjecaj na razvoj supervizije imala je ideja osnaživanja koja je promijenila do tad tradicionalni pogled koji je stručnjaka promatrao kao nekoga tko je sveznajući u radu s korisnicima i dala novu perspektivu u kojoj stručnjak pomaže korisniku da utvrdi što je najbolje za njega koristeći pri tom sve resurse iz svoga okruženja. Tako se supervizor promatra kao onaj koji vodi proces i stvara atmosferu za reflektiranje, ali nije apsolutni autoritet koji sve zna i razumije (Ajduković i Cajvert, 2001.). Iz svega navedenog vidljivo je kako je supervizija u početku bila usko vezana uz dobrotovorni socijalni rad i pružanje podrške različitim vjerskim zajednicama koje su pomagale siromašnim obiteljima. Tek kasnije se proširila na druge pomažuće profesije i profesionalne uloge te su se tijekom vremena i pod različitim utjecajima razvili i različiti modeli supervizije (Kusturin, 2007.). S obzirom na ciljeve i funkcije supervizije mogu se razlikovati dva modela, američki i engleski. Tri najistaknutije funkcije supervizije su: administrativno-upravljačka, podržavateljsko-pomažuća i proučavateljska funkcija (Munson, 1993; Ajduković i Cajvert, 2004; prema Kusturin, 2007.). Administrativno-upravljačka funkcija daje smjernice članovima supervizijske grupe u obavljanju svojih zadataka u skladu sa zakonskom regulativom i politikom organizacije, a supervizor je onaj koji ih nadgleda u tome. Podržavateljsko-pomažuća funkcija odnosi se na razgovor o osjećajima koji se javljaju u radu s korisnicima te podršku i poticaj za rad na vlastitom jačanju i mentalnom zdravlju. Proučavateljska funkcija donosi učenje novih metoda, tehnika i načina rada kao i razmatranje konkretnih slučajeva kroz teoriju, praksu i iskustva. S obzirom na navedene funkcije mogu se razlikovati dva modela supervizije, američki i europski koji se zapravo najviše razlikuju u izostavljanju prve, administrativno-upravljačke funkcije. Američki model u svojoj superviziji kombinira sve tri navedene funkcije dok europski izostavlja prvu i naglasak stavlja na druge dvije (Kusturin, 2007.). Razlog tome

je što bi često dolazilo do konflikta kod supervizora koji mora istovremeno upravljati, podučavati i pružati podršku (Ajduković i sur., 1999.), ali i do problema kod supervizanata kojima bi bilo teže iskreno govoriti o svojim problemima ili koji bi superviziju shvaćali isključivo kao nadzor (Kusturin, 2007.). U Europi je najveći naglasak na osnaživanju supervizanata, a poučavateljska funkcija najviše se vidi u radu sa studentima ili manje iskusnim pomagačima (Kusturin, 2007.). Istraživanje koje su provele Ajduković i sur. (1999.) na studentima socijalnog rada i socijalnim radnicima s temom očekivanja od supervizije pokazalo je kako stručnjaci imaju potrebu za supervizijom u nizu područja njihovog svakodnevnog djelovanja, ali i činjenicu da supervizija u Hrvatskoj još uvijek nije dio prakse socijalnog rada. Susjedne zemlje puno su uspješnije u uvođenju suvremenih modela supervizije, osobito Slovenija i Bosna i Hercegovina (Ajduković i Cajvert, 2001.). Jasno je da daljnja implementacija supervizije u područje socijalnog rada i drugih profesija u rukama samih profesionalaca. Oni su ti o kojima zapravo ovisi svaki pomak i angažman ka tome da supervizija postane još poznatija i raširenija drugima (Kusturin, 2007.). Neupitno je da veliku ulogu u tome ima i Studijski centar socijalnog rada koji je već pokazao veliki angažman uvođenjem izbornog kolegija Metode supervizije (Ajduković i sur., 1999.) koji je tijekom godina postao obavezan kolegij na petoj godini diplomskog studija te provođenjem supervizije za studente tijekom i nakon terenske prakse.

7.2. *Integracija duhovnosti u superviziju*

Ideja supervizije je da bude na pomoć kako socijalnim radnicima koji su tek na početku tako i onima s iskustvom kako bi se pružila djelotvorna pomoć svima (Leutar, 2023.). Neki od istaknutih ciljeva supervizije su osiguranje profesionalnog rasta i razvoja, jačanje kompetentnosti, razvoj pozitivnog okruženja, osiguranje potpore i davanje realnog mišljenja (Ajduković i Cajvert, 2004; prema Leutar, 2023.). Iako se u posljednje vrijeme sve više podiže svijest o važnosti duhovnosti u psihoterapiji i savjetovanju, duhovne vrijednosti u superviziji ne naglašavaju se dovoljno. Od supervizora se očekuje da ispituje i bude svjestan vlastitih uvjerenja i vrijednosti, a čimbenici poput osvješćivanja vlastite duhovnosti, međukulturalne svijesti i kompetencija savjetnika ključne su za učinkovit rad supervizora i supervizanta (Leutar, 2023.). Poznavanje vlastitih svjetonazora svakako nas dovodi do boljeg uvida u nas same, ali i do učinkovitije povezanosti s drugima (Bufford, 2007; prema Leutar, 2023.). Mnogi autori ukazuju upravo na važnost stručnjakovog poznavanja samog sebe kako bi mogao bolje pomoći drugima. Jasno je da će prva prepreka u supervizijskom procesu biti ako socijalni radnik

pretpostavi da korisnik mora razmišljati kao on. Svaki supervizor pozvan je biti strpljiv i tolerantan pri korisnikovom iznošenju vlastitih uvjerenja i vrijednosti kako bi mu u procesu savjetovanja mogao lakše pomoći u integraciji tih vrijednosti (Ashman i Hull, 2009; prema Leutar, 2023.). U situacijama kada socijalni radnici prepoznaju da korisnici dijele ista ili slična vjerovanja kao i oni, postoji opasnost da podcijene razinu njihovih problema i poteškoća (Raines, 2003; prema Leutar, 2023.). Iako postoje neka istraživanja čiji rezultati pokazuju kako psiholozi imaju sklonost gledati na korisnike koji su vjernici sa većim skepticizmom nego na one koji nisu vjernici (Aten i Hernandez, 2004; prema Leutar, 2023.), etički kodeks socijalnih radnika jasno naglašava kako se socijalni radnik prema svakome mora odnositi s brigom i poštovanjem bez obzira na razlike i različitosti (Leutar, 2023.). U superviziji je potpuno moguće da supervizor i supervizant imaju u potpunosti oprečna uvjerenja (Carroll, 1997; prema Leutar, 2023.), ali supervizant mora znati da je slobodan u izražavanju vlastitih vjerskih i duhovnih pogleda koji mogu biti različiti (Richards i Bergin, 2005; prema Leutar, 2023.). Socijalni radnik i supervizant ne bi se trebali nadmetati oko sustava vjerovanja (Linzer, 2006; prema Leutar, 2023.) niti imati unaprijed izgrađena mišljenja na temelju vjerskog uvjerenja (Aten i Hernandez, 2004; prema Leutar, 2023.). Ono što supervizor svakako smije činiti je pomoći korisniku da utvrdi na koji način svjetonazor i vjerovanja utječu na njegovu situaciju (Leutar, 2023.). Tako mu zapravo pomaže u procesu osnaživanja. Profesionalan odnos između supervizora i supervizanta te zdrava klima vrlo je bitna u cjelokupnom procesu pomaganja (Leutar, 2023.). Uloga supervizora je i u poticanju stvaranja odnosa povjerenja između njega i korisnika koji je onda temelj za daljnje suočavanje s problemima i izgradnju međusobnog poštovanja. Supervizori potiču korisnike na osobno traženje i razumijevanje različitih vjera i tradicija (Brody, 2005; prema Leutar, 2023.) te su pozvani pratiti korisnike na tom putu, ali ne izvan granica svoje kompetentnosti i stručnosti (Richard i Bergin, 2005; prema Leutar, 2023.). U nekim situacijama kada socijalni radnik ne može pružiti pomoć korisniku kao što je primjerice primanje sakramenata, potrebno je pozvati duhovnika (Young i Cashwell, 2010; prema Leutar, 2023.). Suradnja između socijalnih radnika i duhovnika trebala bi biti normalna i česta pogotovo kada se u njoj prepozna resurs za osnaživanje korisnika (Leutar, 2023.). Ovdje je opet važno spomenuti „samoispitivanje“ savjetovatelja u kojem se on suočava s vlastitim otporima, vrijednosnim sustavima, kontratransferima kako u općenitim stvarima tako i po pitanju duhovnih i vjerskih pitanja (Lannert, 1991; prema Leutar, 2023.). Osnaživanje, autonomija i samoodređenje ističu se kao najvrjednija načela socijalnog rada koja se moraju njegovati i čuvati. Neki autori čak smatraju kako ne postoji niti jedan problem koji nema duhovnu pozadinu (Derezotes, 1995; prema Leutar, 2023.). Važno je da supervizor dobro upozna korisnika kako

bi procijenio njegovu sklonost prema duhovnosti (Leutar, 2023.). Svako oklijevanje ili otpor supervizora kada je u pitanju razgovor o duhovnosti može se primijetiti od strane korisnika (Bishop, 1995; prema Leutar, 2023.). U supervizijskom procesu supervizor i supervizant pozvani su kontinuirano pratiti promjenu uvjerenja i vrijednosti (Leutar, 2023.). Duhovni život je dinamičan i vrijednosti i uvjerenja mogu biti promjenjive prirode (Young i Cashwell, 2010; prema Leutar, 2023.). Kompetentan supervizor trebao bi biti svjestan pozitivnih čimbenika koje duhovnost može imati u radu s korisnicima te koristiti literaturu koja mu u tome pomaže. Iako Etički kodeks jasno ističe kako socijalni radnik treba biti predan svome radu, odnosno osjetljiv na kulturu korisnika, često se zaboravi da to uključuje i duhovnu kulturu korisnika (Leutar, 2023.). Iako u Hrvatskoj postoji manjak istraživanja o ovoj temi, istraživanje koje je provela Leutar (2023.) s temom duhovnosti u superviziji doprinijelo je isticanju uloge duhovnosti i propitivanju fenomena duhovnosti u psihosocijalnom radu. S jedne strane je vidljiva primjena duhovnosti shvaćene u širem smislu; kao poštivanje, empatija, uvažavanje i neosuđivanje, a kada se govori o dubljoj duhovnosti koja je povezana s određenom religijom, ona je moguća uz informirani pristanak korisnika. Ostaje zaključak da duhovnost može biti velika pomoć korisnicima koji su otvoreni za nju, kako u grupnom tako i u individualnom radu.

8. Istraživanja o duhovnosti u psihoterapijskom i savjetodavnom radu s korisnicima

Posljednjih nekoliko godina mnogi psihoterapeuti i stručnjaci mentalnog zdravlja predstavili su svoje načine integriranja duhovnosti u psihoterapijski rad. Ovaj trend se povećavao paralelno s porastom interesa javnosti za religioznost i duhovnost općenito (Sollod, 2005.). Budući da su se često pojavljivale poteškoće u istraživanjima duhovnosti i religioznosti, odnosno u njihovoj objektivizaciji zato što se smatraju apstraktnim pojmovima koje je teško ispitati, mnogi su znanstvenici izgubili interes za to područje (Mihaljević i Koić, 2010; prema Leutar, 2023.). Mnogi autori, s druge strane, ne slažu se s tvrdnjom da se duhovnost ne može mjeriti u okvirima prirodnih znanosti te smatraju kako je potrebno razviti nove metodologije i načine za istraživanje duhovne dimenzije čovjeka (Colluci, 2008; Mihaljević i Koić, 2010; prema Leutar, 2023.).

8.1. Različiti pristupi integracije duhovnosti

Posljednjih nekoliko desetljeća duhovnost unutar socijalnog rada se ponovno počela istraživati i jačati kako u praksi tako u obrazovanju. Neki autori navode da je razlog tome u društvu i kulturi koja se ponovno počinje interesirati za duhovnost i religioznost čovjeka (Leutar i Leutar,

2010; prema Leutar, 2013.). Da je potreba za integracijom duhovnosti u socijalni rad porasla, vidljivo je i u porastu literature namijenjene socijalnim radnicima u kojoj se govori o osjetljivosti na duhovne potrebe korisnika te jačanje svijest i educiranosti socijalnih radnika na tom području (Furness i Gilligan, 2010; prema Leutar, 2023.). U istraživanju koje su proveli Fox i Videmšek (2019; prema Leutar, 2023.) ističu se tri razmatranja o značaju koje duhovnost i religija imaju na živote korisnika. U prvom razmatranju vidljivo je ono što se naglašava i u ovome radu, a to je da principi socijalnog rada najviše ukazuju na važnost antidiskriminatorne prakse pri čemu se primarno misli na ljudska prava i socijalnu pravdu, a duhovnost i vjerska uvjerenja iz nekog razloga padaju u drugi plan. Drugo razmatranje također ističe važnu temu koja se kroz ovaj rad naglašavala, a to je da socijalni radnici nemaju dovoljno razvijena znanja o duhovnim i religioznim uvjerenjima korisnika te da tako ne mogu ni razumjeti utjecaj duhovnosti i religioznih uvjerenja na praksu socijalnog rada (Gilligan, 2003; Fox i Videmšek, 2019; prema Leutar, 2023.). Naposljetku, navode kako je edukacija na području duhovnosti i religioznosti socijalnih radnika nedostupna, odnosno kako socijalnim radnicima nedostaje načina i znanja kako bi integrirali duhovnost u samoj praksi (Fox i Videmšek, 2019; prema Leutar, 2023.). Miller (2003; prema Sollod, 2005.) predstavlja svoje načine integriranja duhovnosti u savjetovanje i psihoterapijski rad. Prvi način je istraživanje i referiranje terapeuta na korisnikovu duhovnost. Drugi put je potpora korisnikovu angažmanu u duhovnom razvoju i religioznim praksama. Treći način uključuje rad terapeuta unutar religioznih i duhovnih uvjerenja korisnika. Dva posljednja načina uključuju rad s korisnicima kako bi se oblikovao njihov duhovni identitet kao glavni cilj psihoterapije pritom koristeći duhovne metode unutar konteksta psihoterapije. Miller (2003; prema Sollod, 2005.) naglašava kako terapeuti moraju poštivati religiozna uvjerenja svojih korisnika i ne raditi izvan granica svoje kompetentnosti. Posebno ističe i važnost suradnje sa vjerskim vođama te vrijednost vjerskih zajednica. Nadalje, Richard i Bergins (1997; prema Sollod, 2005.) predstavljaju svoj način integracije duhovnosti koji nazivaju „teističan, duhovan“. Oni se u svojem radu primarno referiraju na važnost religiozne i duhovne procjene korisnika, etičke probleme te uvažavaju korištenje duhovnih praksi u terapeutskom radu kada je to korisniku potrebno. Posebnu pažnju daju identifikaciji korisnikovih duhovnih resursa i pružanju pomoći korisnicima u procjenjivanju uloge koju duhovnost ima njihovu životu. Oba pristupa koja su se ovdje prikazala imaju za cilj naglasiti važnost integracije duhovnosti u psihoterapijske tretmane procjene i podrške. Nadalje, imaju za cilj podići svijest o etičkim i graničnim problemima kao i o mogućnostima primjene duhovnih tehnika kao što su meditacija i molitva u radu s korisnicima. U ovome radu važno je spomenuti istraživanje koje je proveo Gilbert (2000; prema Leutar, 2023.) o stavovima stručnjaka i

praktičara socijalnog rada na temu uključivanja duhovnosti u edukaciju i praksu socijalnih radnika. Rezultati istraživanja pokazali su kako većina smatra da su duhovna pitanja nezaobilazna u radu s korisnicima te da duhovnost i religioznost trebaju biti uklopljeni u edukaciju. To je ukazalo na potrebu primjene znanja o duhovnosti u gotovo šest važnih kategorija socijalnog rada, a to su: potreba za duhovnom evaluacijom, odnosno procjenom korisnika, nužnost vlastite samosvijesti stručnjaka, prepoznavanje korisnikovih duhovnih resursa, uspostavljanje sigurnog okruženja kako bi se moglo razgovarati o duhovnim temama, promoviranje poštivanja duhovnih različitosti te suradnja s duhovnim vođama (Gilbert, 2000; prema Leutar, 2023.). Ono što je zanimljivo je činjenica da nitko od sudionika istraživanja nije bio educiran za integraciju duhovnosti u navedena područja, a većina je iskazala razmišljanje da su duhovni sadržaji ključni za učinkovit i cjelovit rad s korisnicima. Prema Sollod (2005.) duhovna formacija ili transformacija nije primarni fokus psihoterapije. Metode i tehnike duhovnih formacija nisu iste kao one u psihoterapiji, ideološki konteksti se razlikuju, a psihoterapeuti svakako nisu u poziciji da preuzimaju odgovornost za duhovno određenje korisnika. Sollod (2005.) više simpatizira integraciju duhovnosti u kojoj psihoterapeut koristi vlastitu duhovnost kao izvor resursa u postizanju terapijskog cilja. Korisnik uopće ne mora biti svjestan kakva su duhovna uvjerenja savjetnika jer ona nisu u glavnom fokusu psihoterapeutske procesa, ali mogu uvelike pridonijeti u razvoju odnosa. Terapeut koristi znanja iz duhovnosti kako bi poboljšao učinkovitost psihoterapijskog procesa. Zaključno, može se reći da je do „istiskivanja“ duhovnosti iz psihoterapije i socijalnog rada došlo već pri samim počecima. Nadalje, nastavilo se sa zanemarivanjem u edukaciji i obrazovanju stručnjaka (Fox i Videmšek, 2019; prema Leutar, 2023.) što je rezultiralo tome da se danas integracija duhovnosti tek postepeno uvodi i razmatra unutar psihoterapije i savjetovanja.

9. Integracija duhovnosti/ religioznosti u zaštitu mentalnog zdravlja

Integriranje duhovnosti i religioznosti u područje savjetovanja, psihoterapije i supervizije, odnosno područje zaštite mentalnog zdravlja još uvijek je kontroverzna tema za mnoge. Razlog tome je što kod nekih postoji zabrinutost oko štetnih nuspojava ohrabrivanja i podupiranja religioznog uključivanja unatoč činjenici da postoje brojna istraživanja o korisnim učincima i realnoj potrebi za integracijom (Hefta, 2011; prema Turudija, 2015.). Istraživanja pokazuju kako 70-80% osoba koristi duhovna i religiozna uvjerenja kako bi se lakše suočili sa svakodnevnim problemima i poteškoćama. Postojanje višeg smisla u životu pojedinca pomaže

u suočavanju sa patnjom i boli, ali i u suočavanju s teškoćama (Hefta, 2011; prema Turudija, 2015.). Zanimljiva je informacija da istraživanja pokazuju kako je poveznica između integracije religioznosti u mentalno zdravlje i mentalnog zdravlja u zemljama s većinskom muslimanskom populacijom slična onoj u zapadnim zemljama s kršćanskom populacijom (Turudija, 2015.). Uključenje religioznosti i duhovnosti u rad najviše pomaže korisnicima na području mentalnog zdravlja kada je riječ o konceptima ljubavi ili oprosta, a manje je korisno kada se kroz njih provlače osjećaji kazne i krivnje. Duhovnost i religioznost pomažu u poboljšanju psihološkog, međuljudskog i bračnog blagostanja te kod smanjenja anksioznosti, depresije, ovisnosti i samoubojstava (Walsh, 2011.a; prema Turudija, 2015.). Meditacija, religiozni stilovi suočavanja poput traženja duhovne podrške od Boga ili religiozne zajednice i percipirane suradnje s Bogom neki su od načina koji imaju terapeutske učinke na mentalno zdravlje čovjeka. Nadalje, prihvaćanje od strane religijske zajednice od ogromne je važnosti za osobu koja se osjeća odbačeno, izolirano ili stigmatizirano (Fallot, 1997; Hefti, 2011; prema Turudija, 2015.). Treba razumjeti da religioznost i duhovnost nisu samo resurs u radu s korisnicima, već i društveni resurs i resurs zajednice (Longo i Peterson, 2002; i Sullivan, 1998; Hefti, 2011; prema Turudija, 2015.). Pozitivne funkcije religioznosti i duhovnosti u području mentalnog zdravlja priznate su od znanstvene zajednice i primjenjuju se na raznim područjima kao što su liječenje depresivnih stanja, suočavanje sa krizama, pronalazak životnog smisla, resocijalizacija i slično (Ćorić, 2003; prema Turudija, 2015.). Ipak, potrebno je još uvijek osvješćivati, zagovarati i poticati na jaču primjenu u praksi i provođenje novih istraživanja, osobito u superviziji socijalnog rada i savjetovanju gdje duhovna uvjerenja često padaju u drugi plan zbog nedostatka izobrazbe. U struci kao što je socijalni rad, gdje se stalno ističe i podsjeća na etičke vrijednosti, socijalnu pravdu i zagovaranje, integracija duhovnosti i religioznosti trebala bi spadati u temeljni angažman i aktivizam svakog socijalnog radnika.

10. Zaključak

Svaki čovjek stvoren je kao tjelesno, emocionalno, društveno i duhovno biće te je svaka njegova dimenzija jednako vrijedna i posebna. U ovome radu moglo se vidjeti kako su koncepti savjetovanja, psihoterapije i supervizije često u svojim počecima imali upravo duhovne i religiozne korijene koji su se tijekom vremena izgubili. Sekularizam i društvo pretvorili su ih u sredstva društvene pomoći čiji provoditelji često rade automatizmom i ne uvažavaju sve aspekte čovjeka. Suvremeni čovjek i njegova okolina skloni su uzroke problema tražiti u jednome od

tri navedena područja: fizičkom, društvenom ili emocijama. Duhovnost se s druge strane najčešće zanemaruje ili smatra *taboo* temom. Opravdanja zašto je tome tako su različita; od toga kako se nekoga može povrijediti zbog različitih razmišljanja pa je bolje ne pokretati tu temu do toga da se nekome nameće vlastito uvjerenje bez razumijevanja i prostora za dijalog. Bez obzira na to kakvi su razlozi zbog kojih se duhovnosti i religioznosti ne daje dovoljno pažnje u savjetovanju, psihoterapiji i superviziji, ona **postoji**. Ako nas boli ruka, a netko nam uporno pokušava liječiti nogu, teško da će nas ruka prestati boljeti. Drugim riječima, ako je uzrok problema duhovan, nikakva psihološka i fiziološka znanja neće biti toliko učinkovita koliko adekvatna duhovna pomoć. Logoterapija koja se razvila iz teškog životnog iskustva Viktora Frankla primjer je kako jak duh može nositi cijelo tijelo, emocije i psihi i to ne samo kroz svakodnevni život nego kroz nešto najstrašnije što je ljudski um smislio-logore smrti koji su osmišljeni s ciljem da unište čovjeka. U takvim uvjetima gdje se činilo sve da se ljudsko dostojanstvo obezvrijedi i razori kroz fizička i psihička mučenja, otkriva se snaga ljudskog duha koji daje smisao čovjeku i koji nitko ne može oduzeti i uništiti. U hagioterapiji profesora Ivančića također je glavni cilj pružiti čovjeku duhovnu pomoć za kojom često vapi, a da ni sam nije svjestan. Važnost struke socijalnog rada na ovom području više se puta naglašavala u ovome radu. Zagovaranje, razgovori, otvorenost, edukacije; sve je to sastavni dio socijalnog rada koji se često ističe za integraciju raznih stvari, a posebno vrijedi za integraciju duhovnosti i religioznosti. Ipak, ključno je naglasiti nešto što ovu profesiju izrazito krasi i čini ju posebnom, a to je traženje istine. Socijalni radnik zapravo „asistira“ svakoj osobi koja je u potrebi kako bi mogla doći do istine, a istina donosi mir, oslobođenje, životnu radost. Često se govori kako svatko od nas posjeduje svoju istinu, ali Istina može biti samo jedna, a načini do koje se dolazi do nje su različiti. Stoga je poziv socijalnog radnika unutar savjetovanja, psihoterapije i supervizije vrlo plemenit, ali i odgovoran posao. Voditi ljude ka spoznanju istine uključuje cjelokupni angažman u kojem socijalni radnik predaje cijelog sebe kako bi svojim znanjem, iskustvom, duhovnošću pomogao korisniku otkriti vlastitu vrijednost. Zaključujem s riječima poznatog svjetskog bestsellera pod nazivom *Ubiti šojku rugalicu* u kojem piše: „Nikoga ne poznaješ dok mu se ne uvučesh u kožu i hodaš u njoj.“ Tek kada socijalni radnik krene u osobnu potragu za istinom i prihvati vlastito iskustvo kao što je u primjeru Viktora Frankla tada će moći iz njega crpiti snagu da razumije druge i pomogne im, odnosno „uvuče se u njihovu kožu“. Netko će se zapitati gdje to čovjek može najbolje pronaći istinu? Materijalno prolazi, emocije prolaze pa i ljudi oko nas prolaze, ali prolazi li ljudski duh?

11. Literatura

1. Ajduković, M., Potočki, Ž. i Sladović, B. (1999). SUPERVIZIJA U HRVATSKOJ: PRELIMINARNO ISPITIVANJE STAVOVA I OČEKIVANJA SOCIJALNIH RADNIKA. *Ljetopis socijalnog rada*, 6 (1), 29-38.
2. Ajduković, M. i Cajvert, Lj. (2001). Znanstveni članak- SUPERVIZIJA PSIHOSOCIJALNOG RADA KAO SPECIFIČNI OBLIK PROFESIONALNOG RAZVOJA STRUČNJAKA U SUSTAVU SOCIJALNE SKRBI. *Ljetopis socijalnog rada*, 8 (2), 195-214.
3. Benson, P. L., Roehlkepartain, E. C., & Rude, S. P. (2003). Spiritual development in childhood and adolescence: Toward a field of inquiry. *Applied Developmental Science*, 7(3), 205–213.
4. Berc, G. i Milić Babić, M. (2016). Izazovi i principi savjetovanišnog rada u području ovisnosti. *Zbornik radova 2. konferencije prevencije ovisnosti: alkoholizam, ovisnost o drogama i novije ovisnosti 1. ljetne škole modernih tehnologija*.
5. biheviorizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2024. Pristupljeno: 19.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/biheviorizam>>.
6. Buchanan, R. D., & Haslam, N. (2019). Psychotherapy. In R. J. Sternberg & W. E. Pickren (Eds.), *The Cambridge Handbook of the Intellectual History of Psychology* (pp. 468–494). chapter, Cambridge: Cambridge University Press.
7. Crnek, L. (2019). *Hagioterapijska ljekarna*. Zagreb: Teovizija.
8. De Jager Meezenbroek, E., Garssen, B., van den Berg, M., van Dierendonck, D., Visser, A., & Schaufeli, W. B. (2010). Measuring Spirituality as a Universal Human Experience: A Review of Spirituality Questionnaires. *Journal of Religion and Health*, 51(2), 336–354.
9. Derezotes, D. S., & Evans, K. E. (1995). Spirituality and religiosity in practice: In-depth interviews of social work practitioners. *Social Thought*, 18(1), 39–56.
10. Dučkić, A. (2012.). *Doprinos duhovnosti u jačanju kohezivnosti i otpornosti u obiteljima pripadnika karizmatičkih zajednica* (Postdiplomski specijalistički). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu. Pravni fakultet.
11. Ivančić, T. (2007). Hagioterapija- model terapijske antropologije. *Nova prisutnost*, V (1), 7-18.

12. Ivančić, T. (2019). *Hagioterapija u susretu s čovjekom*. Zagreb: Teovizija
13. Kenrick, D. T., Griskevicius, V., Neuberg, S. L., & Schaller, M. (2010). Renovating the Pyramid of Needs: Contemporary Extensions Built Upon Ancient Foundations. *Perspectives on psychological science : a journal of the Association for Psychological Science*, 5(3), 292–314.
14. King, M. (2011). Is Faith Delusion? Why Religion is Good for Your Health. By Andrew Sims. Continuum Books. 2009. *British Journal of Psychiatry*, 198(5), 412–412.
15. Kregar, J., Sekulić, D., Ravlić, S., Zrinščak, S., Grubišić, K. i Petričušić A. (2016). *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Pravni fakultet.
16. Kusturin, S. (2007). Supervizija - oblik podrške profesionalcima. *Metodički ogledi*, 14 (1), 37-48.
17. Leutar, Z. i Leutar, I. (2010). Religioznost i duhovnost u socijalnom radu. *Crkva u svijetu*, 45 (1), 78-103.
18. Leutar, Z., Leutar, I. i Turčinović, J. (2013). ISKUSTVO SOCIJALNIH RADNIKA O DUHOVNOSTI U SOCIJALNOM RADU. *Ljetopis socijalnog rada*, 20 (2), 215-239.
19. Leutar, I. i Leutar, Z. (2017). Duhovnost kao resurs snage i otpornosti obitelji u rizičnim okolnostima. *Nova prisutnost*, XV (1), 65-87.
20. Leutar, Z. (2023). *Duhovnost u superviziji psihosocijalnog rada (Završni specijalistički)*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet.
21. Levin, J. (2010). Religion and mental health: Theory and research. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 7(2), 102–115.
22. Lima, S., Teixeira, L., Esteves, R. et al. Spirituality and quality of life in older adults: a path analysis model. *BMC Geriatr* 20, 259 (2020).
23. Locher, Cosima & Meier, Sibylle & Gaab, Jens. (2019). Psychotherapy: A World of Meanings. *Frontiers in Psychology*. 10, 460.
24. Mahoney, A., Pargament, K. I., Murray-Swank, A., & Murray-Swank, N. (2003). Religion and the Sanctification of Family Relationships. *Review of Religious Research*, 44(3), 220–236.
25. Mandić, M. (2023). CARL GUSTAV JUNG'S THREE VIEWS OF RELIGION: RELIGIOUS SYMBOLISM AND SYNCRETISM AND MYSTICAL EXPERIENCE OF GOD AND/OR THE SELF. *Mostariensia*, 27 (1), 125-142.
26. Matijašević, B. i Maglica, T. (2021). Samoprocjena osoba s problemima u ponašanju o učinkovitosti hagioterapije. *Crkva u svijetu*, 56 (2), 214-232.

27. McCrae, R. R., & John, O. P. (1992). An introduction to the five-factor model and its applications. *Journal of personality*, 60(2), 175–215.
28. Miller, G.A. (2002). *Incorporating Spirituality in Counseling and Psychotherapy: Theory and Technique*. John Wiley & Sons Inc.
29. Milić Babić, M., Žganec, N. i Berc, G. (2021). Perspektiva socijalnih radnika o uvjetima rada, odnosu društva prema struci i preporuke za unaprjeđenje profesije. *Ljetopis socijalnog rada*, 28 (2), 353-373.
30. Moberg O., D. (2005). Research in Spirituality, Religion and Aging. *Journal of Gerontological Social Work*, 45(1-2), 11-40.
31. Nelson-Jones, R. (2007). *Praktične vještine u psihološkom savjetovanju i pomaganju*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
32. Nikić, M. (2003). Logoterapija i vjera u učenju Viktora E. Frankla. *Nova prisutnost*, 1 (2), 267-274.
33. Nikić, M. (2008). Suvremena duhovnost mladih između tradicije i nove religioznosti. *Diacovensia*, 16 (1-2), 115-133.
34. Nye, R. (2009). *Children's Spirituality: What It Is and Why It Matters*. London: Church House Publishing.
35. Okan, N., & Ekşi, H. (2017). Spirituality in Logotherapy. *Spiritual Psychology and Counseling*, 2(2), 143-164.
36. Puljić, Ž. (1981). Humanistička psihologija (II). *Crkva u svijetu*, 16 (2), 104-115.
37. Puljić, Ž. (2005). FRANKLOVA LOGOTERAPIJA – LIJEČENJE SMISLOM. *Društvena istraživanja*, 14 (4-5 (78-79)), 885-902.
38. Saunders, S. M., Petrik, M. L., & Miller, M. L. (2014). Psychology doctoral students' perspectives on addressing spirituality and religion with clients: Associations with personal preferences and training. *Psychology of Religion and Spirituality*, 6(1), 1–8.
39. Sims, A. (2009). *Is Faith Delusion?: Why religion is good for your health*. London: Bloomsbury Publishing.
40. Sollod, R. N. (2005). Integrating Spirituality with Psychotherapy. In J. C. Norcross & M. R. Goldfried (Eds.), *Handbook of psychotherapy integration* (2nd ed., pp. 403–416). Oxford University Press.
41. Štambuk, A. (2017). Starenje u zrcalu duhovnosti. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 53 (2), 142-151.
42. Turudija, L. (2015). *Duhovnost i mentalno zdravlje (psihosocijalni pristup u socijalnom radu)* (Postdiplomski specijalistički). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu. Pravni fakultet.

43. Umland-Sikkema, N. F., Visser, A., Westerhof, G. J., & Garssen, B. (2018). How is spirituality part of people's meaning system?. *Psychology of Religion and Spirituality*, 10(2), 157.
44. Zakon o djelatnosti psihoterapije NN 18/22. Preuzeto 20.08.2024. s <https://www.zakon.hr/z/1045/Zakon-o-djelatnosti-psihoterapije>
45. Zrinščak, S. (2008). Što je religija i čemu religija: sociološki pristup. *Bogoslovska smotra*, 78 (1), 25-37.